অৰুণালৈ চিঠি

শুভ ইচ্ছাৰে -
শ্ৰী নন্দ তালুকদাৰলৈ -
শ্ৰী অৰবিন্দ নাথ।
গুৱাহাটী।
২০-২-৬৮

হলিৰাম ডেকা

লয়াৰ্চ বুক ষ্টল
গুৱাহাটী • অসম

প্ৰকাশক :
শ্ৰীবিচিত্ৰনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা, বি-এল
লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল
গুৱাহাটী, অসম

প্ৰথম প্ৰকাশ :
অক্টোবৰ, ১৯৬৭

মূল্য : তিনি টকা

মুদ্ৰক :
শ্ৰীকালীচৰণ পাল
নৱজীৱন প্ৰেছ
৬৬ গ্ৰে ষ্ট্ৰীট, কলিকতা-৬

পাতনি

১৯৪১-৪২ চনত কলিকতাত থাকোঁতেই পিতাই 'অলকালৈ চিঠি' লিখে। 'অলকালৈ চিঠি' অসমীয়া সাহিত্যৰ প্ৰথম চিঠিৰে লিখা কিতাপ যাক সহজ ভাষাত 'পত্ৰকাব্য' বুলিব পাৰি। 'অলকালৈ চিঠি' প্ৰকাশিত হৈছিল ১৯৪৮ চনত। তেতিয়াৰ পৰাই যদিও তেখেতে মনতে পাঙি আছিলে দ্বিতীয় 'পত্ৰকাব্য' লিখাৰ কথা—নানা কামত ব্যস্ত থকা কাৰণে তেখেতে কামটো হাতত লোৱাত বহুত পলম হ'ল। ১৯৬১ চনৰ জুন মাহত তেখেতে কামৰ পৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পাছত 'অৰুণালৈ চিঠি' আৰম্ভ কৰে। 'অৰুণালৈ চিঠি'খন শেষলৈকে বোধহয় লিখা হোৱা নাই। লিখকে এই কিতাপখন ঠিক কিমান কলেবৰৰ কৰাৰ ইচ্ছা আছিল আৰু ঠিক কি ধৰণে শেষ কৰিলেহেঁতেন তাক মই নাজানো। ১৯৬২ চনৰ ২০ ডিচেম্বৰৰ পাছত তেখেতৰ অসমাপ্ত লিখাবোৰৰ মাজত এইখিনি পালো। তাকে সজাই পৰাই লোৱাৰ বাবে এই সময় ব্যয় হ'ল। শ্ৰীমান খগেন্দ্ৰনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱাই কিতাপখন ছপা কৰি উলিয়াবলৈ গাত লোৱাত সাহস পাই বিক্ষিপ্ত পত্ৰাৱলী গোটাই সজাই দিলো। কিতাপৰ ভুল ত্ৰুটিৰ বাবে মাৰ্জ্জনা বিচাৰিছো—; কৃতিত্ব মোৰ একোৱেই নাই। ৰাইজে কিতাপখন আগ্ৰহেৰে পঢ়িলে ভাল পাম। শ্ৰীমান খগেনৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা জনালো।—

উষা ডেকা

অৰুণা,—

মৌন শ্ৰদ্ধাৰে যিদিনা জীৱন বিয়পি পৰে, সেইদিনাই তোমালৈ মনত পৰে। জীৱনৰ হেৰোৱা দিন কেইটি যেন তোমাৰ লগতে জড়িত, সকলো ভাগি যোৱা সপোন যেন তোমাৰ কৰধৃত কৰবাল। ক'ত সেই দিনবোৰ, যিদিনা মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে তোমাক নেদেখিলে জীৱন অসাৰ জ্ঞান কৰিছিলো। সকলো ধূলি হৈ গৈছে; ছাই-মাটি হৈ যোৱা নাই। স্মৃতিৰ প্ৰত্যেকটি পৰমাণু যেন আকাশত বিস্তীৰ্ণ হৈ কি এখন অভেদ্য আবৰণৰ সৃষ্টি কৰিছে। তাৰ ওপৰত যে আৰু কিবা আছে, এখন সৌৰজগতৰ অস্তিত্ব আছে, এই কথা মই ধাৰণা কৰিবলৈকো টান পাওঁ। আছে বোধহয় নহয় জানা?

তুমি জানো ভাবা যে মই আছো? অকল থকাই নহয় বিৰাট-ৰূপত আছো। তোমালৈ হাত মেলিলে যেন চিৰন্তন হৈ আছো। তুমি আছা—এই জ্ঞানে মোক অকল সুস্থ-সবলেই নকৰে—জীৱনত স্পন্দন যোগায়, জড়তা কাতি কৰি থবলৈও সহায় কৰে। দুদিনৰ ওচৰাওচৰি, দুদিনৰ হাতে-গলে ধৰা, বতাহত উৰি ফুৰা কহুৱাৰ ফলৰ আহঁ যেন হে লাগে। বতাহৰ কোবত ক'ৰবাত মাৰ যাব। তাত আচৰিত হবলগীয়া একো চাই। সেই অস্তিত্বখিনিয়ে আমাৰ অস্তিত্ব হোৱাহেঁতেন্, আজি বোধহয় তোমাৰ কথা মোৰ মনলৈ নাহিল-হেঁতেন। ইয়াৰ যে এটি গুৰুত্ব আছে, সেই সময়ত মোৰ একেবাৰেই ধাৰণা নাছিল—ভাবিছিলো সি এটি সঙ্গীত, এটি মুখৰিত স্বৰ—এটি তোমাৰে-মোৰে মিলন মূৰ্চ্ছনা। হাতৰ পৰা স্খলকি পৰিছে—

কণ্ঠাশ্লেষ ক'ত ? কবিৰ ভাষাত "গত যামিনীৰ শুষ্ক মালিকা"। কিন্তু সেই ক্ষণটোৰ সৌৰভ আজিও মোৰ মনত অম্লান, অক্ষুন্ন, যি ঘ্ৰাণ নাকত আছিল, আজি সি অন্তৰৰো অন্তৰত। যাক তুমি "কাণেৰ ভিতৰ দিয়া মৰমে পশিল মোৰ" 'লগতও অকল তুলনা কৰিব পাৰা।

ইমান কথা আজি কিয় কব খুজিছো, তুমি চাগৈ ভাবি আচৰিত হৈছা। চোৱা, অব্যক্ত বেদনাৰাজিয়ে কেতিয়াবা ভাষা বিচাৰি আকুল হয়। পখি বিচাৰে স্নুৰুযৰ পোহৰলৈ উৰি যাবলৈ। মই এদিন মদ খাইছিলো, তুমি কথাটো জানা। মোৰ মদ-খোৱা তোমাৰ কাহানিও ভাল নালাগিছিল,—তুমি বহুত অনুযোগ কৰিছিলা, অভিমানো কৰিছিলা। মাজে সময়ে—অনুৰোধ কৰিছিলা, অশ্রুপাত কৰিছিলা। ক'তা, মইতো সিদিনা তোমাৰ কথা ৰাখিব নোৱাৰিলো, আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিও নোৱাৰিলো। মোৰ সেই চেষ্টা তুমি হয়তো দেখা নাই। কিন্তু মোৰ মনত আছে, মই তেনেই অসমৰ্থ আছিলো। সিদিনা মোৰ কবলৈ বা তোমাৰ আগত স্বীকাৰ কৰিবলৈ সাহ নহৈছিল যে মোৰ দুৰ্ব্বলতাৰ কাৰণেই মই মদ খাইছিলো। তুমি যদি নাহা, তোমাক যদি এখন্তেক দেখা নাপাওঁ, মোক কিহে ধৰি ৰাখিব পাৰিছিল ? একমাত্ৰ মদ। মদে শুকান ব্যথিত প্ৰাণলৈ প্ৰাণ আনে ; ভাবিবলগীয়া অবান্তৰ কথাবোৰ পাহৰাই দিয়ে ; দুখৰ প্লাবনত ভ্ৰান্তিৰ চাকনৈয়া গঢ়ে। তেতিয়া তিমানকৈ বুজি পোৱা নাছিলো। সেয়ে মদে মোক বিপদৰ পৰা, বিৰহৰ পৰা, আত্মগ্লানিৰ পৰা চিৰদিনলৈ আঁতৰাই ৰাখিব বুলি ভাবিছিলো। তুমি ইমানেই আপোন অথচ কৰবাত যেন অলপ পৰ। তুমি চাই থাকিলে চকুযুৰি ভাল লাগে, কিন্তু নিমিষ পেলালেই যেন অন্ধকাৰ। সেই এটি ক্ষণেই যেন এটি যুগ বুলি মোৰ মনত হৈছিল। তেতিয়া এই কথাষাৰ ফুটাই কবলৈ টান পাইছিলো—তুমি কিজানি বিদ্ৰূপৰ হাঁহি হাঁহা, তুমি কিজানি পতিয়ন নোযোৱা,—তুমি কিজানি ভাবা যে মই সাধাৰণ মানুহৰ নিচিনাকৈয়ে কথা কওঁ। এই সকলো

মনৰ সন্দেহ বুৰ নিয়াবলৈ মই মদ খাইছিলো। মানুহে মানুহক ভাল পায় সাধাৰণ কথা, কিন্তু মই যেন তোমাক সকলো মানুহে ভাল পোৱাতকৈ ঘনিষ্ঠৰূপে ভাল পাইছিলো, মোৰ ভাল পোৱাৰ যেন কোনো ছলনা নাছিল। আজি মোৰ সেইবোৰ পুৰণি কথা মনত পৰিলে হাঁহি উঠে। সিদিনা হাঁহিব পৰা হলে মই মদ তেতিয়াই এৰিব পাৰিলোহেঁতেন। আজি আৰু মদ নাখাওঁ। মদে মোক ভয় কৰে, মোৰ হাতত মদৰ গিলাচ উঠিব নোখোজে—জানো মদ মোৰ অযোগ্য। সুস্থ-সবল মানুহক মদে ভয় কৰে। আমাৰ দুৰ্ব্বলতাৰ আশ্ৰয় কৰিয়ে নানা সামগ্ৰীয়ে আমাৰ ওপৰত বগাই উঠে আৰু সেয়ে মূৰত ছাতি ধৰি আমাক অকল ম্ৰিয়মান কৰাই নহয় কেতিয়াবা মাৰেও। ৰঘুমলা উঠা গছবোৰলৈ এবাৰ মন কৰিবাচোন।

মদৰ কথালৈ আহোঁ। আজি কিয় মদ নাখাওঁ মই ? খোৱাৰ আৱশ্যক নাই। ফটিকাৰ ৰাগিয়ে আজি মোক নচুৱাব নোৱাৰে। দৈ-গাখীৰ নাইবা ঘোলৰ চৰবৎ এগিলাচলৈ যেনেকুৱা নিৰ্ব্বিকাৰভাবে চাব পাৰোঁ, মদৰ গিলাচলৈও তেনে নিৰ্ব্বিকাৰ ভাবে চাব পৰা হৈছো। মদ যেন অল্পক্ষুণ্ণ। এই বিষয়ত ছোৱালীসকলৰ উপমাও খাটে। তুমি এজনী ধুনীয়া ছোৱালীক আগতকৈ ভাল পোৱা—তেওঁ যেন তোমাৰ কান্ধতহে উঠিব—অকল কান্ধত কিয়, মূৰত বগাই উঠিব পাৰিলে তাতোকৈ ওপৰলৈ যাবলৈহে চেষ্টা কৰিব। কিন্তু তেওঁক আন এজনী ছোৱালীৰ সমানে যদি ভালপোৱা বা তাতকৈ অলপ কম ভালপোৱা—তেওঁ ম্ৰিয়মান হব। তোমাৰ ওপৰত হিংসা নাহিব পাৰে, যদি গুণী-জ্ঞানী ছোৱালী হয়, কিন্তু নিজকে বিকৰ্থনা দিব। মদৰো যেন মোক দেখিলে সেই একে অৱস্থা হয়। কিয় বাৰু এৰিলো মদ ? জীৱনৰ মদিৰাৰ তীব্ৰ গোন্ধ আৰু ৰাগিয়ে যিদিনা মোক আকুল কৰিলে সিদিনাই মদক বিদায় দিলো। জীৱন মদিৰা কবিৰ কথা নহয়। জীৱনৰ মদিৰা পেয়। এটি ঢোক—তাৰ পিচত এবাৰ চকু মুদা—আৰু এঢোক—ইবেলি দেখিবা যে নাকলৈ তাৰ

গোন্ধ আহিছে। আৰু এঢোক—তোমাৰ প্ৰাণ-মন নাচি উঠিছে। প্ৰহেলিকা নহয়, ফাঁকি নহয়, ই নিগূঢ় সত্য। মুখত তোমাৰ কথা ওলাব—প্ৰাণলৈ তোমাৰ স্পন্দন আহিব, গাললৈ তোমাৰ ৰঙচুৰা বৰণ আহিব। তোমাৰ চকুৰ শিৰা-উপশিৰা স্ফীত হৈ নুঠে, তোমাৰ মুখলৈ কৰ্কশ পোৰণিৰ তাপ নাহে, চকুত বিৰিঙিব ৰূপালী জেউতি, ওঁঠত আভা বিৰিঙিব আৰু কুংকুমৰ দৰে সুঘ্ৰাণ সৌষ্ঠৱ কেউপিনে বিয়পি পৰিব।

বহুতদিন আগৰ কথা, মই কেতিয়াবা মদ খাবলৈ শিকা নাই—এজন ভদ্ৰলোকক লগ পালো, তেওঁৰ মুখত মদৰ গোন্ধ, কথাৰ লানি কেতিয়াবা ছিগি যায়। নিজে বুজি পালো যে মই তেওঁৰ মদ খোৱা অভ্যাসটো ভাল পোৱা নাই। মোক কলে যে তেওঁৰ প্ৰথমা পত্নী বিয়োগৰ পিছত তেওঁ মনত এনে এটি আঘাত পালে আৰু জীৱনত এনে আহুকাল লক্ষ্য কৰিলে যে মদ খালে যেন সেইবোৰ সকলো তল পৰিব—এনে এটি ধাৰণা হ'ল আৰু তাৰে বশবৰ্ত্তী হৈয়ে মদ খাবলৈ ললে। ঘিউ ঢালিলে জানো জুই নুমাই বুলি ক'ৰবাত শুনিছা? তেখেতৰ পোৰণি উত্তৰোত্তৰ বাঢ়িহে গ'ল, জুই নুনুমাল। যি পিয়াহ পিয়াহেই ৰ'ল। যি অশান্তি অশান্তিয়ে ৰ'ল। পত্নীৰ ঠাইত পত্নী আনিলে—ৰং-ৰূপহৰ সাজপাৰ আনি দিলে, কিন্তু তেওঁৰ প্ৰাণত শান্তিৰ ছাঁ নপৰিল। কিবা যেন নাই—সকলোৰে মাজত এটি হা-হুতাশ। অন্তৰৰ পৰা যি পোৰণি উঠে বাহিৰৰ উপকৰণেৰে তাক নুমোৱা নাযায়। এই কথাষাৰ অৱশ্যে তেতিয়াময়ো বুজা নাছিলো।

আৰু এটি কথা—ভয়। ভয় এবিধ বিচিত্ৰ বস্তু, বিচিত্ৰ অনুভূতি। নিজকে মোহাৰি সৰু কৰি থোৱা, নিজৰ অন্তৰতে লুকাই থকা—"চুকত থাকি বুকত খোৱা" এনে এটি দ্বিতীয় বস্তু দেখা নাই। ই যেন মানুহৰ মনুষ্যত্ব চেপি, চৈতন্য অসাৰ কৰি দিয়ে। যিমান গুৰু-গম্ভীৰ ভাবেই নকওঁ কিয়—ইয়াৰ মূৰ্ত্তি মোৰ মনত পৰিলে কঁপনি

ওঠে। এটি কথা আছে—"ভয়ত ভগবন্ত কঁপে"। কিয় বাৰু আহে ভয়? অৱস্থা অনুকূল নহলেই ভয়ৰ সঞ্চাৰ হয়। মোৰ চিনা-জনা বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত কথা পাতিবলৈ হলে একো কথা নাই, অফুৰন্ত কথাৰ ঢল আহে। কিন্তু দহজনৰ আগত কথা পাতিবলৈ হলে বা থিয় দি সমূহীয়াভাবে কথা কবলৈ হলে কিয় হাতে-ভৰিয়ে কঁপনি ওঠে? সুগায়ক কবি—তেওঁলোকৰো যেন মুখৰ পৰা কথা নোলায়—সুৰ আড়ষ্ট হৈ যায়। কবিতাই খোজে পতি উজুতি খায়। এই হ'ল ভাল মানুহৰ কথা। বেয়া মানুহতো সেই উপমা সমানেই খাটে। নাভাবিবা যে হত্যাকাৰীৰ ভয় নাই—নাভাবিবা যে চোৰ-ডকাইতৰ মনত ভয়-ভীতি নাথাকে। এই ভয় নিবাৰণ কৰিবলৈতো মানুহে মদৰ আশ্ৰয় লয়। কামটো যেতিয়া সজ হয়, তেতিয়া ভয়ৰ ভাব কম থাকে। দৃঢ়ভাবে যদি বিশ্বাস কৰা তেতিয়াও বিশেষ ভয় নাথাকে। সাতে-পাঁচে বাৰ হয় বুলি দহজনৰ আগত কবলৈ আমি সঙ্কোচ নকৰোঁ কিন্তু লুইতেৰে ঘণ্টাত কিমান টন ওজনৰ পানী কি বেগত বাগৰি যায়—কবলৈ হলে অলপ খোকোজা লাগিব। উচ্চ-স্তৰৰ কথাতো সেই একে উপমাই খাটে। বাইনমিয়েল থিওৰেম জনা সকলৰ পক্ষে যেই সেই বস্তুকে to the power n নিয়াৰ ধাৰণা সহজ হয়, কিন্তু আমি বহুতেই nৰ ধাৰণাই যেতিয়া কৰিব নোৱাৰো তেতিয়া তেনে এটি কথাৰ ভাগ লোৱাও টান হৈ নপৰে জানো? জীৱনত সকলো কথাই nth powerলৈ যায়। n আন একো নহয়। এটি মাত্ৰা বা সংখ্যা।

মই আজি ভয় নকৰো সেই কাৰণে মদো নাখাওঁ। আজি মোৰ মুখত যি আহে তাকেই কওঁ। সেয়ে বস্তুতঃ সত্য এইবুলি নহয়—সেইটো মই ভবা সত্য; এইবুলি কওঁ। মোৰ কথাষাৰেই ৰজক এই অহমিকা মোৰ নাই। মই সোতৰ বাৰ মোৰ ভুল মানি লবলৈ সাজু আছো। অন্তৰৰ অন্তৰতম ঠাইৰ পৰা ধ্বনি ওঠে—কোন বাট? সেই কাৰণেই কাণ পাতি শুনো কোনে কি কয়? ক'ৰ পৰা কি

ইঙ্গিত আছে? তুমি মোক পাহৰি পেলাইছা—এই কথা মই নাভাবো। মই যেতিয়ালৈকে তোমাক নাপাহৰো, তুমিও পাহৰিবা বুলি মোৰ বিশ্বাস নহয়। মোৰ মনেৰে মানুহৰ জীৱনসূত্ৰ একেডাল সূতাৰে গঁথা, এটি মূৰত মই ধৰি থাকিলে সিটো মূৰত এদিন নহয় এদিন টান লাগিবই। এদিন নহয় এদিন তুমি মুখ তুলি চাবা। আকৌ সেই মধু-গুঞ্জৰণ তোমাৰ কাণত নিভৃতে বাজিব, তোমাৰ ওঠত হেঙুলীয়া হাঁহি বিৰিঙি যাব, অস্ফুটভাৱে কবা 'বন্ধু, এটা হুমুনিয়াহ পেলাবা—এবাৰ শুইনলৈ চাবা।'

॥ দুই ॥

মৰমৰ অৰুণা,

মই বাটৰ ভিকহু হবলৈ ওলাইছো, এই কথা শুনি তুমি দুখ পাইছা। একো বেজাৰৰ কথা নহয় সেইটো। গাড়ী-ঘোঁৰা, ভাল ঘৰ, ভাল আহিলা-পাতি, কাঁনি-কাপোৰ চাফ-চিকণ, নিশ্চয় চকুতলগা কথা। তথাপি কোৱাচোন মানুহৰ জীৱনত এইবোৰলৈ কিয় বিতৃষ্ণা জাগি উঠে? কিহে মন উদাস কৰে? ৰাজকোঁৱৰ বুদ্ধৰ কি নাছিল, কিহৰ তেওঁৰ অভাৱ আছিল, সকলো ৰাজসুখ ভৰিৰে থেলি থৈ কিয় ৰাতিৰ ভিতৰতে অদৃশ্য হল? অপৰিসীম কষ্টত দিন নিওৱাতকৈ ঘৰলৈ ঘূৰি নাহিলে কিয়? আল্লাৰ ৰচুল মহম্মদে বেপাৰ-বণিজ কৰি ভালেই আছিল। কিয় সকলো সম্পত্তি নেওচি নিৰ্জ্জনত দিনৰ পাছত দিন অতিবাহিত কৰিছিল? বুদ্ধদেৱৰ লগত কিমান শ্ৰেষ্ঠীয়ে ধন-সম্পত্তি জলাঞ্জলি দি অনাথশিশুৰ দৰে দাৰিদ্ৰ্যক শ্ৰেষ্ঠ সম্পদ বুলি বুকুত সাবতি লৈছিল? খৃষ্টধৰ্ম্মৰ বহুত সাধকেও সেই একে পন্থাকে অৱলম্বন কৰিছিল কিয়, বিশেষকৈ কোৱেকাৰসকলে? ভাৰতৰ মুনি-ঋষিসকলৰ বৰণ কৰা দাৰিদ্ৰ্য জানো জগতত জনাজাত নহয়? শিখ সাধক এজনৰ কথা মনত পৰে যাক শিষ্যই হীৰকখচিত বলয় দুপাত দিছিল আৰু তাৰে এপাত হঠাৎ নৈলৈ বাগৰি যোৱাত শিষ্যই সুধিলে—"প্ৰভু, সিপাত ক'ত পৰিল কওঁক, মই বিচাৰি আনো। সাধকে তৰত থকা বলয় পাতো নৈৰ গৰ্ভলৈ নিক্ষেপ কৰি কলে—"সেই নৈৰ তলতে আছে।" শিষ্যই অবাক আৰু তন্ময় হৈ কলে—"কওক প্ৰভু, কি ধন পাই আপুনি মাণিক মণি নোবোলা হৈছে?" এনে কিবা ধনৰ সন্তেদ পাই মই টকা-পইছালৈ বীতশ্ৰদ্ধ হৈছো এনে কথা নাভাবিবা।

চোৰা, ধনে আমাক বহুত তললৈ নমাইছে। মনুষ্যত্বৰ আদৰ টকাৰ দামৰ লগত একে হৈছে। যাৰ টকা আছে তেওঁহে যেন মানুহ। টকা নোহোৱা মানুহ অপগণ্ড, অকৰ্ম্মণ্য, সমাজত মান পোৱাৰ উপযুক্ত নহয়, এয়ে আমাৰ ভাব। আৰু আমি কি সুবিধাৰ কথা কিছুমান শিকিছো—"আমাৰ ভাৰত আধ্যাত্মিকতাৰ কেন্দ্ৰভূমি, পশ্চিম জগত materialist—পদাৰ্থবাদী।" কোন মুখেৰে যে এনেবোৰ কথা কওঁ, ভাবিলে লাজ পোৱা উচিত। বিজ্ঞানৰ যি-ফেৰা উন্নতি দেখিবলৈ পাওঁ সেইটো আমাৰ বাবে হৈছে নে? আমাৰ দেশত কেজনে বিজ্ঞানৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ বাবে জীৱনপাত কৰিছে? নতুন কথা জানিবলৈ কেজনে উদ্যোগ কৰিছে? হিমালয় অভিযানত আমাৰ কেজনে ভাগ লৈছে? দক্ষিণমেৰু অভিযানৰ কথা বাৰু নুলিয়াওঁ। আমি সকলোৱে পেটৰ ভাতৰ বাবে খাটো। আন ঠাইৰ মানুহক জানো পেটৰ ভাত নালাগে? অৱশ্যে বহুত সময়ত পশ্চিমৰ মানুহে পেটৰ ভাতৰ অভাৱকো অৱজ্ঞা কৰি কাম কৰা দেখা যায়।

বেছি দূৰলৈ যাব নালাগে। অসমৰ পৰ্ব্বত-পাহাৰত থকা জনজাতীয়-সকলৰ প্ৰতি আমাৰ প্ৰীতি কথাত সদায় উথলি উঠে, বাতৰি কাকতত বখলা-বখলি প্ৰবন্ধ লিখোঁ—কিন্তু আমাৰ কেইজনে স্বইচ্ছাৰে জনজাতীয়-সকলৰ মাজত আছোগৈ বা তেওঁলোকৰ অন্তৰৰ কথা জানিবলৈ, জীৱনৰ ৰীতি-নীতি ভাব-ধাৰণা আদিৰ লগত পৰিচিত হবলৈ চেষ্টা কৰিছো? দোষ দিওঁ যে মিছনাৰীসকলে তেওঁলোকক বেয়া কৰিলে, আমাৰ বিৰুদ্ধে উচটাই দিলে। এনে কথা কবলৈ আমি লাজ পোৱা উচিত বুলি মই ভাবো। আমি প্ৰকাশ্যে নানা কথা কওঁ, বেছিৰ ভাগ ক্ষেত্ৰত ভণ্ডামিৰ এনে এটা প্ৰবাহ বোৱাই দিওঁ যে জনসাধাৰণে ভাবে আমাৰ কথাবোৰ সঁচা। আজি-কালি 'প্ৰপেগেণ্ডা' বা প্ৰচাৰৰ চেষ্টাই সত্যৰ মুখত ঢাকোন দিয়াৰ বিপুল চেষ্টা কৰে। ৰাজনৈতিক মতবাদৰ ফালৰ পৰা তাৰ

সুস্থতা মই নাজানোঁ—কিন্তু সত্য নমৰে, এই সাধাৰণ গণিতৰ সূত্ৰটো জানো।

আজি-কালি মানুহৰ চাল-চলনো হৈছে সেই। যাৰ ঘৰত চোফা নাই, তুলি পৰা চকি নাই বা মজিয়া ঢাকিবলৈ দলিচা নাই, তেওঁলোক উচ্চশ্ৰেণীৰ বিষয়া বা নাগৰিক হিচাবে স্থান পাব নোৱাৰে। কোনোৱে সেইবোৰ আহৰণ কৰে চৰকাৰৰ খৰছত—কাৰণ তেওঁলোক ডা-ডাঙৰীয়া আৰু সেইবোৰ আহিলা নাপালে ডাঙৰত্বটো কি পৃষ্ঠভূমিত ফলিয়াব? তাকে দেখিয়ে তলতীয়া অফিচাৰে কৰে চুৰি, নহলে অন্যায় উৎকোচৰ বাবে খক ক্ৰমে বাঢ়ি যায়। ডা-ডাঙৰীয়াক ভোজ খুৱালে সেই কৰ্ম্মচাৰী ভাল, তাৰ প্ৰমোচনো সোনকালে হয়। নিজৰ ঘৰত চীনা বাচন নাথাকিলে তাৰ বাবে হয় অন্যায়কৈ টকা উলিয়াব লাগিব, নহলে কৰবাৰ পৰা ধাৰে ঋণে আনিব লাগিব, তথাপি 'ষ্টাইল' থিক ৰাখিব লাগিব। বছৰি ভাল এটা 'ডিনাৰ' দিয়া চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ পক্ষে পৰম ধৰ্ম্ম, পিতৃশ্ৰাদ্ধ লাগিলে নকৰক; ধুনীয়া পৰ্দ্দা লগোৱা ঘৰ, ধুনীয়া ড্ৰইংৰুম ছেট, যুৱতীৰ কৰ্ণাভৰণতকৈ বেছি আকৰ্ষণকাৰী।

মোৰ দাৰিদ্ৰ্য ত্যাগৰ ভেটিত নহব পাৰে—অৰ্থ সঙ্কুলনো তাৰ ঘাই কাৰণ হব পাৰে। কিন্তু দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণে যি লজ্জা-ভয় সেইটো মোৰ নাই। ধন-দৌলতেৰে ধনী হয় এই কথাটো মই বিশ্বাস কৰিবলৈ এৰিছো। কিন্তু বাধ্য হৈ দুখীয়া হোৱাত এটা অগৌৰৱ আছে—এই বিশ্বাস মোৰ আছে। তাহানি হিতোপদেশত পঢ়িছিলো যে শুৱলা বাক্, মাটি, পানী আৰু পিড়া এনেকৈ চাৰিটা বস্তুৰ অন্ততঃ মানুহৰ অভাৱ হব নালাগে। মই অৱশ্যে তাত পঞ্চম বস্তু যোগ কৰিলোহেঁতেন—হাঁহি। অকণমান হাঁহিৰে সৈতে অভ্যৰ্থনা কৰাৰ নিচিনা উপাদেয় মই একো নাপাওঁ। বহুতে অৱশ্যে গোলাপজল, সুৰভি নিৰ্য্যাস আদি চটিয়ালে ভাল পায়, মই গোৱৰৰ চিটিকণিকো সহিব পাৰো, যদি হাঁহিটো ভাল হয়।

তুমি যিদিনা সাজি-কাচি নৃত্য-পটিয়সী কাৰবাৰ নাচোন চাবলৈ যাবা—তোমাৰ মনত পৰিবনে যে তেওঁৰ সকলো আভৰণৰ তলত আছে এটা তন্বী শৰীৰ যাৰ প্ৰভাৱেহে নাচোন ধুনীয়া কৰি তুলিছে—কাচোন বা মুক্তাৰ আভৰণে নহয়। আমাৰ সকলো সৌষ্ঠৱৰ মাজত আভৰণহীন মানুহটোৱেহে সৌন্দৰ্য্য বিকীৰণ কৰে—পদ-মৰ্য্যাদা বা ধনৰ গৌৰৱে নহয়।

॥ তিনি ॥

অৰুণা,

এটা দিন আছিল, যিদিনা ব্যৰ্থতাক ভয় কৰিছিলো। আজি কিন্তু ব্যৰ্থতাই মোৰ ভূষণ। দেখিছো জীৱনত একোকে ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিলো। জীৱন, যৌৱন, ধন, মান একোৱে দেখিছো স্থায়ী হৈ নাথাকে। সৰুতে যিটো কৃতকাৰ্য্যতা বুলি ভাবিছিলো ডাঙৰ হোৱাত দেখিলো তাৰ ভিতৰতো বিশেষ একো নাই। বহুতে কোৱা শুনিছিলো যে "Love for fame is the last weakness of great minds"—যশস্যাৰ লোভে মহৎ লোকসকলকো শেষ বয়সতো বশীভূত কৰে, বা শেষ বয়সলৈকে যশৰ বাবে লোভ থাকে। কথাষাৰ কিমান সঁচা মই নাজানো—কাৰণ great mind হৈ-তো পোৱাই নাই—কিন্তু এই যশস্যাৰ বিষয়ে ভাবি পালো যে ইও একো সম্পদ নহয়—এটা মোহ, এটা বিলাস, এটা ব্যসন। মিথিৰ ফোৰণৰ নিচিনা দূৰৰ পৰা গোন্ধটো ভাল লাগে, সঁচা কিন্তু ই জানো খাদ্য? লোকৰ কবিতা বা গল্প চুৰি কৰি নিজৰ নামত প্ৰকাশ কৰা মানুহ তুমি আজিলৈকে নিশ্চয় দুই-চাৰিজন লগ পাইছা—। তেনে সাহিত্যিকবোৰে ভাবে যে বন্ধু-বান্ধৱ কেইজনমানে ভাল বুলিব, শলাগ লব,—বোলেও হয়তো ভাল—কিন্তু যিদিনা চুৰি ধৰা পৰে বন্ধু-বান্ধৱবোৰে তেওঁলোকৰ বিষয়ে কি ভাবে বোধহয় অনুমানো কৰিব নোৱাৰে। অকল গল্প বা কবিতাতেই নহয়, আনকি বৈজ্ঞানিক বিষয়বোৰতো এই অভিযোগ শুনা যায়। ধৰা পৰা নপৰা একো কথা নাই। ধৰা নপৰিলেও বোধহয় এই কামটোত আনন্দ নাই। বহুত তথাকথিত খ্যাতনামা অধ্যাপকে শুনিছো যে ছাত্ৰৰ

আৱিষ্কাৰকে নিজৰ নামত চলাই দিয়ে হেনো। আনন্দ থাকে সৃষ্টিত—চুৰি কৰাত নহয়। এই যশস্যাৰ লাভৰ কাৰণে বহুত ধনী মানুহেও চুৰি কৰে। ক্রুগাৰ নামৰ এজন স্কান্দিনেভিয়ান সদাগৰে আত্মহত্যা কৰিব লগীয়া হল—তেওঁৰ বিৰাট ব্যৱসায়ৰ ভেটি ফাকিৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত বুলি যিদিনা জগতে জানিলে। ফিতাহিত পোত খোৱা কিমানবোৰ বেঙ্কৰ কর্ণধাৰ চোৰ বুলি সাব্যস্থ হ'ল তাৰ অন্ত নাই। জীৱনৰ শেহ ছোৱাত যে ৰাজকাৰাগাৰত আশ্রয় লব-লগীয়া হব পাৰে তেওঁলোকে বোধহয় সেই কথা সপোনতো কল্পনা কৰিব নোৱাৰিছিল।

এজন বন্ধুৱে মোক কাহানিবা কৈছিল যে আন সকলোৱে তোমাক ক্ষমা কৰিব পাৰে—কিন্তু প্রকৃতিয়ে তোমাক কোনোদিনেই ক্ষমা নকৰে। কিবা প্রকাৰে নহয় কিবা প্রকাৰে সকলো অন্যায়ৰে হোৰ তুলিবই। উদাহৰণ স্বৰূপে তেওঁ কৈছিল যে তুমি ভুগিবই লাগিব—হাজাৰ দৰব খোৱা বা যিয়ে নকৰা। কর্ম্মফল আদি কথা এই ভাবৰে নামান্তৰ—অর্থাৎ তুমি যি কাম কৰা তাৰ অনুৰূপ ফল হব,—অন্ততঃ দুষ্কর্ম্মৰ ফলভোগ তুমি এৰুৱাব নোৱাৰা।

মোৰ নিজৰ এইবোৰ কথাত বৰ ভয়ও নাই, ভক্তিও নাই। কিহৰ ফল কি হয়, ভাবিবলৈ মোৰ অৱসৰ নাই। তাৰ অন্যতম কাৰণ হৈছে মোৰ জীৱনটো এনে ক্ষিপ্র গতিত চলা যেন পাওঁ যে ফলভোগ আদি কথাৰ ধাৰণাই নহয়। বহুত অৱস্থাৰ মই একো হেতু বিচাৰি নাপাওঁ। কাৰণ বিচাৰি গলে কেতিয়াবা দুই-চাৰিটা পোৱা যায়, কিন্তু হেজাৰ বিজাৰ অদৃশ্য কাৰণতহে উপনীত হওঁ। ধৰা ধুমুহাত মোৰ ঘৰটো পৰিল। ঘৰটো বাৰু সজোৱাত ভাল হোৱা নাছিল বা খুটা-খাটি দুর্ব্বল আছিল বুলি ধৰি ললো—কিন্তু বতাহনো মোৰ ঘৰৰ ওপৰেদি কিয় বলিল? আৰুতো তেনে দুর্ব্বল ঘৰ বহুত আছে—সেইবোৰত নালাগিল কিয় ধুমুহাৰ কোব? পথাৰত কিমান গৰখীয়াই গৰু চৰায় কিন্তু সকলোৰে ওপৰত বজ্র

নপৰি বাছি বিচাৰি দুই-এজনৰ ওপৰতনো কিয় পৰে? সেই কাৰণে মই আজি-কালি হেতু বিচাৰিবলৈ এৰি দিছো। যিহয়—সেয়ে ঠিক বুলি মানি লোৱাৰ চেষ্টাত আছো। সেইটো একো কাপুৰুষতা-প্রসূত বুলি মই নাভাবো, প্রকৃতিৰ ৰীতি বুলি ভাবো। তেতিয়াহলে ব্যর্থতাৰ তীব্রতা বা তিক্ততা ভালেখিনি কমি যায়।

ব্যর্থতা আৰু অৱসাদ দুটা বেলেগ বস্তু। ব্যর্থতা বেছি নাথাকিলেও জীৱনত কেতিয়াবা অৱসাদ আহে। অৱসাদ যে কেতিয়া নামে কুৱলীৰ নিচিনাকৈ, কোৱা বৰ টান। মহাত্মা গান্ধীক হত্যা কৰাৰ পাছত চর্দ্দাৰ পেটেলে আকাশবাণীৰ যোগেৰে যি কৈছিল—তাত জনা গৈছিল যে, "আজি কেদিনমানৰ পৰা তেখেতৰ মন গাঢ় অৱসাদে আৱৰা আছিল।" মহাত্মা যীছুৰ বিচাৰৰ আগতে—যাৰ পৰিণতি অৱশ্যে প্রাণদণ্ডৰূপে দেখা গৈছিল, তেখেতে শিষ্যসকলৈ চাই হেনো কৈছিল যে, "তোমালোকৰ ভিতৰতে কোনোবা এজনে সূৰুযৰ পোহৰ দেখা দিয়াৰ আগতে মোক ধৰাই দিবা।" আৰু ঘটনাও সেইটোৱে হৈছিলগৈ। দেখা যায়, বিষাদ বোলা বস্তু এটা কেতিয়াবা নামি অন্তৰৰ তলিলৈকে বিষাক্ত বাষ্পৰ নিচিনাকৈ বিয়পি পৰে। তেনেকৈ অজানিতে কিবা কাৰণত, যি কাৰণো আমাৰ অজানিত থাকি যায়, কেতিয়াবা মনত আনন্দৰো উদ্রেক হয়—তাৰ তলি বিচাৰি পোৱা টান।

বহুত সময়ত সুখ আৰু দুঃখ ইমান হাতত ধৰাধৰিকৈ আহে যে ইটোৰ পৰা সিটো বিচ্ছিন্ন আমি সহজতে কৰিব নোৱাৰো। সেই কাৰণে সকলোতকৈ ভাল কথা হৈছে—কাৰো প্রতি বেছি ভ্রূক্ষেপ নকৰা।

মই এসময়ত ভুবনেশ্বৰলৈ গৈছিলো। এদিন এটা কলা-মন্দিৰত সোমালো—তাত হেনো বহুত শিল্পৰ উৎকর্ষতাৰ নিদর্শন আছে। মই পুৰণি মন্দিৰবোৰৰ কথা কোৱা নাই দেই। আছে হয়, কিন্তু সেইবোৰ চেষ্টাৰহে পৰিচায়ক, কৃতিত্বৰ নহয়। এইখিনি কথাকে মানুহে ইমান ডাঙৰকৈ কয়—মনত মোৰ অলপ অশান্তি

জাগিছিল। তেওঁলোকে অৰ্থাৎ সেই শিল্পসমূহৰ পালক আৰু পৰিপোষকসকলে মই কি লম, কোনটো arts product (কলা-সম্পদ) মোৰ চকুত ভাল লাগিছে ইত্যাদি। মই মনতে অতীতৰ master artists-বোৰৰ কথাহে ভাবিছিলো আৰু আক্ষেপ কৰিছিলো যে তেওঁলোক কলৈ গল! কি পদাৰ্থেৰে, কেনেকৈ, কি কৰা গৈছিল তাকো কতো লিখি নথলে, শিলক কেনেকৈ কুহিলাৰ নিচিনাকৈ কাটিছিল তাকতো নকলেই—হাতিয়াৰবোৰনো কেনেকুৰা আছিল, সেইটো জনাৰ উপায়ো নাই। আজি-কালি অৱশ্যে নতুনকৈ আকৌ হেনো পুৰণি শিল্প-পদ্ধতি উদ্ধাৰৰ চেষ্টা চলোৱা হৈছে কিন্তু সেই তাহানিৰ দ্বাদশ শতাব্দীৰ কাৰুকাৰ্য্য-খচিত মূৰ্ত্তিৰ লগত তুলনা কৰিব নোৱাৰি আজিৰ বস্তুবোৰ।

সেই arts product বোৰৰ মাজেদি ঘূৰি ফুৰোঁতে হঠাতে দহ-এঘাৰ বছৰীয়া ছোৱালী এজনী মোৰ চকুত পৰিল। তেওঁ বায়েক-ভিনিহীয়েকৰ লগত সেই শিল্প-প্ৰতিষ্ঠানলৈ গৈছিল। ধনী মানুহৰ ঘৰৰ ছোৱালী নিশ্চয়—তেওঁৰ সাজপাৰ আৰু বায়েক-ভিনিহীয়েকৰ খোজ-কাটলতে চিনিব পাৰিছিলো। কি অপৰূপ ধুনীয়া ছোৱালী—সকলোতকৈ ধুনীয়া চকুযোৰ। সকলো শিল্প-সম্পদ সেই ধুনীয়া চকুযোৰৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু গৌৰৱৰ আগত ম্লান হৈ গল। কোন কাৰিকৰে এই চকুযুৰি সাজিছিল কি তাৰ materials,—এইবোৰৰ সমিধান নাপালো। হীৰাৰ গুড়ি, তৰাৰ গুড়ি, পদুমৰ মোলান সকলোৰে কিবা এটা সংমিশ্ৰণ কৰিহে যেন এই চকুযুৰি সাজিছিল। গঢ়—মোৰ ভাষা নাই সেই গঢ় বৰ্ণাবলৈ। কবি কালিদাসে পাৰ্ব্বতীৰ উৰু বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ কৈছিল—যে, কৰতৰ লগত তুলনা কৰিলে অতি সৰু হব, হাতীৰ শুঁড়ৰ লগত ৰিজালে, "ত্বচি কৰ্কশত্বাৎ" অৰ্থাৎ ছাল বৰ কৰ্কশ—আৰু যদি ৰম্ভাকলৰ লগত ৰিজোৱা যায়—তাৰ চেঁচা ভাবটোহে আগতে মনত পৰিব। তেনেকৈ এই চকুযুৰি যদি মই ৰিজাবলৈ যাওঁ—মোৰো তুলনাৰ

যোগ্য বস্তুৰ অভাৱ হব। হৰিণীৰ চকুৰ লগত ৰিজালে—হৰিণটোলৈ মনত পৰিব—চাকি গছিৰ লগত ৰিজালে তাৰ সীহা আৰু তেললৈ মনত পৰিব—হীৰাৰ কথা ভাবিলে তাৰ কৰ্কশতা আৰু অন্তৰ-হীনতালৈ মনত পৰিব। নাম সুধিলো,—কলে, 'ঝৰণা'। নিজৰাৰ স্বচ্ছ আৰু সচল পানীতে তাৰ প্ৰকৃত ৰূপৰ আভাস এটা পোৱা যাব। মোৰ আৰু Arts productলৈ চকু নোযোৱা হ'ল। হাঁহি ছোৱালীজনীৰ মুখলৈ চালো। যেন অতি পৰিচিত মুখ, অতি পৰিচিত চকু। হাত মেলাৰ লগে লগে মোৰ হাতৰ ভিতৰুত সোমাল। দুষাৰ এষাৰ সাধাৰণ কথা। হাতৰ বান্ধ সোলোকাই পলাই আহিলো। Arts productsৰ ছবি ক্ৰমে মনত ম্লান হৈ আহিছে। কিন্তু সেই চকুযুৰি আৰু সেই মুখখনি আজিও মাজে মাজে মানসপটত জিলিকি উঠে। সেই চকু নিশ্চয় তেনেকুৱা হৈয়ে আছে। অন্ততঃ মোৰ ফালৰ পৰা আছে। শিল্প-গৃহৰ মোৰ নিৰাশাৰ পিছত এই আনন্দ আহিব বুলি জানো অনুমান কৰিব পাৰিছিলো। ব্যৰ্থতাক সেই কাৰণেই আদৰ কৰো, জানোচা তাৰ পিছতে এটা প্ৰফুল্লতাৰ হাঁহি আহে। জীৱন-আকাশৰ পৰা মেঘ কেতিয়াও আঁতৰাব নোৱাৰো। কিন্তু সেই মেঘৰ মাজেৰে ৰ'দৰ জিলিঙনি আহি পৰিব, তাৰে অপেক্ষাতেই ৰৈ আছো।

তোমাৰ-মোৰ পৰিচয়ৰ পাতনিত তুমি কি ৰূপত দেখা দিছিলা বা আবিৰ্ভাব হৈছিলা তোমাৰ হয়তো আজি মনত নাই। নিশ্চয় মেঘাচ্ছন্ন জোনটিৰ দৰে—'ন যথৌ ন তস্থৌ'। যিদিনা তোমাৰ প্ৰথম হাঁহিটি মোৰ কাষত বিৰিঙি উঠিছিল—সেয়ে তোমাৰ মুখখন ধুনীয়াতকৈও ধুনীয়া কৰি তুলিছিল—লোভনীয়তকৈও লোভনীয় কৰি তুলিছিল। কোন নিপুণ চিত্ৰকৰে কি তুলিৰে আঁকি দিছিল—তেওঁৰে সেই আগৰ পৃষ্ঠভূমিও আঁকি দিয়া নাছিল জানো? জীৱনত অসংখ্য দিনত হেজাৰ অৱসাদৰ মাজতো তোমাৰ সেই হাস্যবিমণ্ডিত ছবিটি নিস্প্ৰভ নহয়। তুমি আছা সেই ৰূপেৰে—আজিও আছা।

॥ চাৰি ॥

অৰুণা,

বসন্তৰ বতাহত যি ফুল সৰে সি জানো পূজাত লাগে ! বহাগৰ ধূমুহাত সৰিলেতো কথাই নাই ! আজি মোৰ এই সৰি পৰা ভাৱবোৰ যদি তোমাৰ উদ্দেশ্যে তুলি ধৰো তোমালৈ পূজাৰ অৰ্ঘ্য যচা নহব পাৰে ; কিন্তু শ্ৰদ্ধা জনোৱা নহব জানো ? এনে এটা দিনে আছিল যেতিয়া তোমাৰ খোপাত ফুল গুজি দিয়াৰ অধিকাৰ মোৰ আছিল— আজি অধিকাৰৰ কথা মনলৈ নাহে—কেৱল স্মৃতিৰ পৰশ, কেৱল সৌন্দৰ্য্যৰ পাতল ছাঁ এটাহে মনলৈ আহে। চাৰিফালে ফুলৰ পাপৰি সৰি পৰা পথাৰৰ কোমল ঘাহঁত তুমি আৰু মই বহা আজি মনত পৰে নে ? সৰু একোটা কথাতে কিমান হাঁহিৰ লহৰ বাগৰি গৈছিল ! তোমাৰ চঞ্চল-চকিত দৃষ্টি, উচ্ছল যৌৱন, উদ্দাম কেশপাশ, লয়লাস গতি—কিমান কথা মনলৈ আহে,—যিমানে পাহৰিবলৈ চেষ্টা কৰো তিমানে যেন স্পষ্ট হৈ-হে উঠে। আজি অলপ অনুমান কৰিব পাৰিছো কবিসকলে কিয় সেই নিভৃত গুঞ্জনৰ ধ্বনি তুলি ভাল পায়।

বহুতদিন আগৰ কথা, কলেজীয়া জীৱন, পানী-কলৰ পাহাৰত বহি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বহল বুকুলৈ নিৰীক্ষণ কৰি আছো, কাষতে কলেজীয়া বন্ধু কেজনমানে নানা বিষয়ে আলোচনা কৰি শেষত কবিতাত উপনীত হৈছিল গৈ। তাত এজনে প্ৰশ্ন কৰিছিল, কবিসকলৰ বীণৰ তাৰ সদায় কিয় ছিগে। এজন কবিৰ নাম কাঢ়ি কলে তেওঁৰ যে সদায় ছিগে। সকলোৰে হাঁহিৰ ৰোল উঠিল।

আজি মোক কোনোবাই ছিঁগা তাঁৰ জোৰোৱা বুলি কব নেকি—

তাঁৰ ছিগা নাছিল, আঘাত লাগিছিল, আৰু যদি চিৰদিনৰ বাবে ছিগিও গৈছে, তথাপি অনুতাপ নাই—কাৰণ তাৰ সকলো দ্বাৰ আজি মোৰ অন্তৰত সজাগ হৈ আছে। দুদিনলৈ সংসাৰৰ অহা-যোৱা ৰীতি, কিন্তু ভাল পোৱা দুদিনৰ এই কথা মই নকওঁ দেই। ফুলৰ গোন্ধ খন্তেকীয়া এই কথা কোনোবাই কয় নে ? ফুললৈ গোন্ধ—কাৰো গোন্ধ দীৰ্ঘকাল ব্যাপী, কাৰো ক্ষণকাল, দুই-এবিধ ফুলে আকৌ সমূহীয়াকৈ গোন্ধৰ সম্ভাৰ যাচে—যেনে হাছনাহান্নাৰ, যেনে কামিনী ফুলৰ। এপাহ ফুল নাকত ললে সোৱাদ পোৱা নাযায় কিন্তু দূৰৰ পৰাই তাৰ গছজোপাৰ গোন্ধ মতলীয়া কৰে, চিত্ত আকুল কৰি তোলে। তোমাৰ প্ৰেমৰ প্ৰভাৱো মোৰ জীৱনত তেনে। গছৰ ফুল সৰি গলেও মনত তাৰ গোন্ধটো সজীৱ হৈ থাকে। কোনোবাই কামিনীফুলজোপা —ফুলবিহীন বুলি কল্পনা কৰিব পাৰে নে—কোনোবাই আঙুৰৰ গছজোপা দেখিলে—কি ছবি মনত আহিব—থোপাথোপে আঙুৰৰ কথা নাভাবিবনে ? ফুলৰ মালা এগছি দেখিলেও কল্পনাৰ লহৰী উঠে—তোমালৈ মনত পৰিলে তোমাৰ সেই লাজুক হাঁহিটি মনলৈ আহে, তোমাৰ ক্ৰোধ-কটাক্ষ মনত নপৰে। তোমাৰ মৰহা যৌৱনলৈ মনত পৰে, তোমাৰো যে মাটিৰ শৰীৰ এই কথা মনলৈ নাহে। তুমি যেন এটা চিৰন্তন সুবাস। এটা কথা প্ৰকাশ কৰিবলৈও টান পাওঁ। ক্ৰোধ-কটাক্ষ—তাতো এটা সৌন্দৰ্য্য আছে। ফুলে বিন্ধে হয়, বিদীৰ্ণ নকৰে। Women look their second best when in anger and looks the loveliest when she smiles. (ৰমণীৰ কপট ক্ৰোধৰ সৌন্দৰ্য্য আছে, হাঁহি জানিবা স্থিৰ সুশোভিত ফুল, ক্ৰোধ বতাহত আন্দোলিত।)

॥ পাঁচ ॥

প্ৰেম মই প্ৰত্যাহাৰ কৰিছো। ই মোক যেন অত্যন্ত স্বাৰ্থপৰ কৰি তোলে। মোৰ নিজৰ চিন্তাতে বিভোৰ থাকো। টকা-পইছাৰ বাবে যি-সকলৰ আকৰ্ষণ থাকে তেওঁলোকক আমি বেয়া বোলো,—মাটি-বৃত্তিলৈ লোভ থাকিলে সেইজনক আমি নিন্দা কৰো, প্ৰেমলৈ লোভ থাকিলে বেয়া নোবোলো কিয় ? শিল্পী, সাহিত্যিক—সকলোৱে প্ৰেমৰ প্ৰশংসা কৰে, ই হেনো স্বৰ্গ ধৰালৈ নমায়। মোৰ কাৰো লগত তৰ্ক কৰাৰ ইচ্ছা নাই। কেৱল হাঁহি উঠে। যি সকল ডেকা-গাভৰুৱে স্নেহৰ পাশত আৱদ্ধ হৈ ওৰে জীৱন ইটোৱে সিটোৰ লগত কটাব খোজে তেওঁলোকে কাৰ পৰা বাধা পাই আত্মহত্যা কৰে ? কোনোৱে কব সমাজ, কোনোৱে কব অভিভাৱক। কেনে এই সমাজখন ? মই জীৱনত বহুতৰ সংস্পৰ্শত আহোঁ, কিন্তু কাৰো প্ৰতি মোৰ বিতৃষ্ণা নাই, বিৰোধও নাই, অৱশ্যে কাৰো কথা মই সহজে নুশুনো, শুনাৰ আৱশ্যকো নেদেখো। প্ৰত্যেকে (বেচি ভাগেই অৱশ্যে) নিজ নিজ খোপনি পোতা ঠাইৰ পৰা তৰ্ক কৰে, আনৰো যে এটা view আছে, জগতখন যে মানুহে অন্যৰকমেও থব পাৰে সেই কথা সমূলি নাভাবে। ডেকাবোৰ যেন আকোঁৰ গজালি, বুঢ়াবোৰো তেনে কঠোৰ, হ্যালিব নাজানে। ডেকাবোৰ বৰং ভাল, যদিও তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা কম হব পাৰে। বুঢ়াসকলৰ ভিতৰতো দুই-চাৰিজন ভাল। মই তেওঁলোকক ভাল পাওঁ। তেওঁলোকক ভাল পোৱাৰ আৰু এটা কাৰণ—বেয়া হলেও অভিভাৱকসকলেও কালৰ ইঙ্গিত বুজা উচিত—যে তেওঁলোক পৃথিবীত সৰহ দিন নাথাকিব।

মই এদিন ট্ৰেইনত উঠি এটা কোঠালীত সোমালো, মোৰ লগত আৰু আন সহযাত্ৰী আছিল, তাত ভদ্ৰবেশী বুঢ়া ভদ্ৰলোক এজনো আছিল, কানি-কাপোৰ চহকী, ৰূপৰ শিকলি মোনাৰ পৰা ওলমি আছে। ৰূপৰ ঘড়িটো দুই এবাৰ উলিয়াই সময় চায়, চোলাৰ বোটামবোৰ সোণৰ। মুখখন ভাল, সোতোৰা পৰা যদিও মিহি, চকুদুটা সুগঢ়ী। হাতৰ আঙুলিত সোণৰ আঙুঠি। তেওঁ আমাক দেখিয়ে বিৰক্ত হৈ উঠিল আৰু কলে—অইন গাড়ীত ঠাই নাইনে ? হেঁচা মাৰি যে ইয়াত হে সোমাবলৈ পালো, ইয়াত আৰু বহুত মানুহ আছে, বাহিৰলৈ গৈছে। সৰু কথাত তৰ্ক কৰা মোৰ অভ্যাস নাই। মই থিয় হৈয়ে থাকিলো। মোৰ লগত যোৱা সম্বন্ধীয়া ছোৱালী দুজনী মালৰ ওপৰতে বহিল। গাড়ী যেতিয়া এৰি দিলে আৰু কোনো যাত্ৰী নাহিল, বৰং তেওঁৰ লগত বহি থকা আন এজন ওলাইহে গ'ল। তেতিয়া মই তেওঁৰ কাষতে বহিলো আৰু অলপ সুবিধা চাই কলো, "আপোনাৰ মানুহবোৰ বৈ গ'ল নেকি ?" ইমান ভদ্ৰভাৱে কোৱা স্বত্বেও তেওঁ কথাষাৰ যে মই ইতিকিংৰ সুৰত কৈছিলো ধৰিব পাৰিলে আৰু গহীনাই কলে, যে সিহঁত বোধহয় আন কোঠাত উঠিছে। তেওঁৰ মিছা কথাষাৰ যে ধৰা পেলালো তেওঁ বুজি অত্যন্ত গুৰু-গম্ভীৰ সুৰত দুই এষাৰ কথাহে কৈছিল। সাঁজ লাগি আহিল, সন্ধিয়াৰ বেলি লেহিয়াই আহিল, তেওঁ হাত-মুখ ধুই আহি বহা ঠাইতে ভগৱানৰ নাম লবলৈ আয়োজন কৰিলে, ওপৰৰ পৰা চুটকেচটো নমাই আনিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। গাড়ীৰ চলন্ত অৱস্থা, বুঢ়াজনৰ পক্ষে থিয় হৈ থকাই অসুবিধা, তাতে বস্তু নমোৱা আৰু টান। মই নমাই আনি দিলো। তেখেতে তুলসীৰ মালা এডাল উলিয়াই লৈ নাম লবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মইও তেওঁৰ পিনে একেথিৰে চাই ইয়াকেই ভাৱিছিলো—যে হে ভগৱান, এওঁক তুমি মৃত্যুৰ পিছত কলৈ নিয়া কব নোৱাৰো, কিন্তু বৰ্ত্তমান জীৱনত অকল নিজকে ভালপোৱাটো গুচাই লোককো অলপ ভাল পাবলৈ

শিকাই নিদিয়া কিয় ? লোকক ভাল পালে যে নিজৰ অসুবিধা ঘটে এনে কথাটো মই দেখা নাই। তেখেতৰ নাম লোৱা হলত চুটকেচটো ময়ে তুলি থলো ; মোৰ লগত থকা ছোৱালী দুগৰাকীয়েও হাঁহিলে—মই মূৰ্খ বুলি নহয়, দুষ্ট বুলি। বুঢ়াজনৰ কিন্তু ভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তন হল, মোক সুধিলে মই কি কৰোঁ।

মই কি কৰোঁ আৰু কাক ভাল পাওঁ এই দুটা কথা কোৱাত বৰ আসোঁৱাহ পাওঁ। "জগতত একোকে নকৰো মই, বৰং যি হাতত পৰে তাকেই কৰো। মই কিয়, সকলোৱে প্ৰায় তাকেই কৰে। কোনো হাকিম মঞ্জুপ হয়, কোনো খৰিকটীয়া হয়, যাৰ যিটো সুবিধা ঘটে। সুবিধা হলে মন্ত্ৰী হলো, সুবিধা নহল 'ছিটি বাছ'ৰ পাৰ্মিট ললো, তাকো নাপালে হাৱালদাৰ হলো আৰু তাৰো যদি সুবিধা নাপাওঁ—দেশী ধূপৰ কেন্‌ভাছাৰ হলো। ভাল পোৱা সম্বন্ধেও সেই একে কথা। মোৰ অন্তৰ কেতিয়া কোনে অধিকাৰ কৰে মই কেনেকৈ কম ? নানা অৱস্থাত নানাজনক ভাল পোৱা যায়। মই সৰুতে ভাল পাইছিলো যেয়ে মোক বাতাচা এডোখৰ দিয়ে বা কুঁহিয়াৰ এডোখৰ কাটি মুখত লব পৰাকৈ দিয়ে। তাৰ পিছত ভাল পাইছিলো যেয়ে মোক মৰম কৰি বুকুত সাবটি লয়, কানি-কাপোৰ খিনি পৰিপাটি কৰি দিয়ে। তাৰ পিছত ভাল পালো যেয়ে মোলৈ মৰমৰ চকুৰে চায়, দোষ কৰিলে ক্ষমা কৰে আৰু উদগণি যোগাবলৈ কথা-বতৰা কয়। মোক যেয়ে ভাল পায় তাকে মই ভাল পাওঁ—এয়ে বোধহয় মোৰ ধৰ্ম্ম হলগৈ। আজিও মোৰ চকুৰে যেয়ে মৰমেৰে চায় তাকেই ভাল পাওঁ। তোমাৰ চকুলৈ মনত পৰা সম্পূৰ্ণ স্বাভাৱিক। সেই চকু নিশ্চয় এতিয়াও তেনে হৈয়ে আছে। এতিয়াও নিশ্চয় তোমাৰ চকুত সেই একে কৰুণ দীপ্তিয়ে জ্বলি আছে। চাকিত তেল ঢালি দিলে চাকিৰ পোহৰ আৰু উজ্জ্বল হয়, নহয় জানো ? মৰমসনা চকুত মৰম ঢালি দিলে তেনেকৈয়ে মৰম আৰু দেদীপ্যমান হৈ উঠে। মৰম নথকা চকুত কেতিয়াবা মৰম ঢালি দি পাইছানে ? সুন্দৰ। শুকান বালিত পানী ঢালি দি পাইছা নে ? অলপ পিছতে শুকাই যায়, নহয় জানো ? পানী ঢালি থাকিলে কি হয় ? শেষত বালিও ভিজি উঠে, কৰ্কৰীয়া বালিৰ চেহেৰাটোৱে নোহোৱা হয়। চকুত ইমান পানী নোসোমাহে। চকুবোৰ প্ৰায় তিতাই থাকে, বাহিৰত হে অলপ কৰ্কশ দেখা যায়। সৰু ল'ৰাৰ পাঠ্যত থাকে মৰমত বশ নহয় কোন ?—অকল সৰু ল'ৰা-ছোৱালীকে নহয়, সেইকথা সমানে কব পাৰি। অলপ সময় লাগে। আমি ইমান ক্ষিপ্ৰতাৰে সৈতে এজনৰ পৰা সিজন আতৰি যাওঁ যে মোৰ এই কথাষাৰ পৰীক্ষা কৰিবলৈ নিশ্চয় কমৰহে আগ্ৰহ বা ধৈৰ্য্য হব। মই এজন মানুহৰ ওচৰলৈ গলো, তেওঁ মোৰ লগত ভালকৈ কথাকে নাপাতিলে, ময়ো ওফোন্দ পাতি গুচি আহিলো—মনতে গোৰ-গোৰাই আহিলো—"কোনে আহে এনেবোৰ মানুহৰ কাষলৈ, এষাৰ ভালকৈ মাতকে নিদিলে। নাহো আৰু কোনো দিন।' ইয়াতেই তেওঁৰ লগত বন্ধুতাৰ শেষ,—বৰং ভালকৈ পৰিচয় হৈয়ে নুঠিল। এয়ে আমাৰ বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে ঘটে। মোৰ দৰে যদি কাৰো বিলাসী মন আৰু আজৰি কৰ্ম্মহীন জীৱন, "বাৰু চাওঁচোন, কি কৰিব পাৰি"—এই বুলি যদি সেই মানুহ জনকে মৌন শ্ৰদ্ধা আৰু আত্ম-নিবেদনৰ ভাৱৰে চোৱা যায়, তেওঁৰ ভিতৰতে অইন এটা ৰূপ দেখা যাব। মইনা এবিধ চৰাই হে। মইনাক যদি কথা কোৱাব পাৰি, শালিকা-ভাটৌক যদি মাত শিকাব পাৰি, মানুহৰ অন্তৰত কৰিব নোৱাৰি নে ? পলম হব পাৰে কিন্তু পৰা যায়।—"মুখৰ কৰে তোল তোমায় নীৰব কৰিতে।" অকল কবি ৰবীন্দ্ৰনাথৰে প্ৰাৰ্থনা নহয়—আমাৰ সকলোৰে অন্তৰৰ আগ্ৰহ কবিৰ ভাষাত মুখৰ হৈ উঠে।

লোকক যেনেকৈ জগোৱাৰ কথা কৈছো,—আমাকো জগাব পাৰো। এদিনৰ কথা, বহুত দিন আগৰ নহয়। মই মোৰ বন্ধু এজনৰ লগত আসাম ট্ৰেঙ্ক ৰোডেৰে আহি আছো—লোকৰ ধাৰ কৰা জীপ গাড়ী। বাহিৰত বতাহ বৰষুণ। ৰাস্তাৰ তেতিয়া

অৱস্থাও ভাল নহয়, বোকাই পানীয়ে আমাৰ কাপোৰত চিটিকনি পৰি আমাক বিচিত্ৰ কৰি তুলিছে, কোনো ৰকমে গন্তব্যস্থান আহি পালে ৰক্ষা পাওঁ। এজন মানুহে হাত দেখুৱালে, লগত এজনী তেৰ-চৌধ্য বছৰীয়া পাটগাভৰু। চালকক কোৱাত গাড়ীখন ৰখালে। মই সুধিলো,—"কি লাগে ?" মুখত বিৰক্তিৰ ভাৱ। তেওঁ নম্ৰভাৱে কলে—অমুক ঠাইলৈ যাওঁ বুলি বৈ আছো, বাছ অহাত বহুত পলম কৰিছে, ইপিনে ওপৰে তলে পানী।" মোৰ বন্ধুজনে মানুহজনৰ ভাৱ বুজি কলে "এইখনতো ভাড়া গাড়ী নহয়।" মানুহজনে কলে—"জানোঁ, এই ছোৱালীজনীক পঠিয়াব লাগে, মই আৰু লগত নাযাওঁ, আপোনালোকেই থৈ যাওক।" মই কলো—"চিনা নাই, জনা নাই, গাভৰু ছোৱালী এজনী কিয় আমাৰ লগত পঠিয়াবলৈ ওলাইছা ?" মানুহজনে অলপো ইতস্ততঃ নকৰাকৈ কলে—"আপোনাৰ ছোৱালী মোৰ ছোৱালীৰ কি প্ৰভেদ আছে, মই জানোঁ আপোনালোকৰ লগত মোৰ ছোৱালী একো বিঘিনি নোহোৱাকৈ যাব।" এনে অটল বিশ্বাসত কাৰ হিয়া নগলাকৈ থাকিব পাৰে ? তেনেই অপৰিচিত, গাওঁলীয়া মানুহ, কিন্তু বিশ্বাসৰ এই সঁচাৰকাঠি কোনে হাতত তুলি দিলে ? ছোৱালীজনীক গাড়ীত তুলি ললো। ক'ৰ ছোৱালী, কাৰ ঘৰৰ ছোৱালী নাজানো, সোধাও নাই। আৱশ্যকীয় ঠাইত ছোৱালীজনীক নমাই দিলো। কিন্তু এতিয়াও যেতিয়া সেই ঠাইখিনিৰে পাৰ হওঁ মনত পৰে সেই মানুহজনৰ অকপট বিশ্বাস, সৰল চাৱনি। ছোৱালীৰ মুখ পাহৰি গলো, কিন্তু মানুহজনৰ আস্থা আৰু চোৱাৰ ভঙ্গীয়ে এতিয়াও মোক মুগ্ধ কৰি ৰাখিছে। এনে বিশ্বাসেৰে কাষ চাপিলে কোনে কাৰ বন্ধু নোহোৱাকৈ থাকিব পাৰে ?

॥ ছয় ॥

মৰমৰ অৰুণা,

মোক তুমি বলিয়া বুলি ভাবা চাগৈ, নহয় জানো ? মই নিজেও কেতিয়াবা ভাবোঁ। ভবাৰ কাৰণ আন একো নহয়, মই বহুত মানুহৰ লগত একে ৰকমে নাভাবোঁ,—ময়ে পাগল নে তোমালোকে পাগল সন্দেহ হয় আৰু তেওঁলোকৰ সংখ্যা সৰহ দেখিলে মোৰ নিজৰ ওপৰতে সন্দেহ জাগে। লোকমত—এই কথাষাৰে মানুহৰ মনত বৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে আৰু নিৰ্ব্বাচনপ্ৰাৰ্থী সকলে লোকমতক উচ্চ প্ৰশংসাও কৰে। আচলতে কাপুৰুষ সকলেহে লোকমতক ইমান প্ৰাধান্য দিয়ে। অথবা নিজৰ উদ্দেশ্য পৰিপূৰণৰ বাবে দিয়ে। এইটো চালাক মানুহবোৰৰ বৃত্তি। এসময়ত মই বৰ অসুবিধাত পৰিছিলো। ভোট বিচৰাৰ সময়ত মানুহে—"ৰাইজে হে ৰজা" বুলি গাই ফুৰে। এজন ভোটদাতাই মোক সুধিলে—"আপুনিয়ে কওকচোন আমি ৰাইজ কেনেকৈ ৰজা হলো। আমি যদি ৰজাই পাতিব পাৰোঁ, (নিজে ৰজা হোৱাৰ কথা নাই), আমাৰ এনে খোৱা-পিন্ধাৰ দুৰৱস্থা হয়নে ? আজি কাৰবাক ভোট দি ৰজা পাতি দিলো, (তেওঁৰে আমাৰ মনত ৰজা দিয়ক চোন),—কালিলৈ তেওঁৰ ওচৰলৈ গলে তেওঁ দেখোন আমাক নিচিনাই হয় আৰু সুবিধা অসুবিধাৰ কথা কলে তালৈ নেওচি নিজৰ অঙহী-বঙহীলৈকেহে চকু দিয়ে। আমালৈ দেখো ভুলতো মনত নপৰে ? আমি কোন খিনিত কেনেকৈ ৰজা হলো কওক চোন।" এনেবোৰ প্ৰশ্নৰ সৰল উত্তৰ দিয়া উজু নহয়। বঙালী সকলৰ মাজত হেনো এটা কথা আছে যে দৰাই সাজি-কাছি কইনাৰ ঘৰলৈ ওলাই যোৱাৰ সময়ত মাকক সেৱা কৰি

কৈ যায় "আই, তোমালৈ দাসী আনিবলৈ ওলালো।" ভোট বিচৰাটোও তেনে ধৰণৰে কথা। সেই মানুহজনক অৱশ্যে মই একো উত্তৰ দিয়া নহল। ভোট বিচৰা মেল মিটিংবোৰত কোৱা শুনোঁ, প্ৰাৰ্থীয়ে বিনয়ৰ সুৰত কয়, "মই ৰাইজকে সেৱা কৰিবলৈ এটা সুযোগ বিচাৰিছা, মোক আপোনালোকক সেৱা কৰাৰ ছেগ এটা দিয়ক—কেৱল ইমানখিনি দয়া হে ভিক্ষা কৰিছো।"—মানুহবোৰে কেনেকৈ হাঁহি সামৰি থাকে কব নোৱাৰোঁ, মোৰ হলে তেতিয়াই হাঁহি উঠে। সেৱা কৰাৰনো আৰু আন সুযোগ নাইনে ? কথাষাৰৰ অসত্যতা জানিও যে মানুহে কেনেকৈ কয় আৰু আনে কেনেকৈ শুনে মই ভাবিয়ে বিচূৰ্ত্তি হওঁ।

সামাজিক কথা বেছি ভাগেই এনে হৃদয়হীন আৰু অৰ্থশূন্য। তাতকৈ গ্ৰামোফোন ৰেকৰ্ড কৰি তাকে বজাই ফুৰিলেই ভাল হয় দেখো, অন্ততঃ "ডেইছ" কৰাৰ বা চাংপতাৰ খৰছটো বাচি যায়।

লোকমতক মই প্ৰাধান্য দিওঁ এটা ক্ষেত্ৰত—যেতিয়া লোকৰ অপকাৰ হব পাৰে। এদিন এজন ভদ্ৰলোকে আহি মোক এটা কাহিনী কলে। কথাখিনি সঁচা হব পাৰে। এজনী হিন্দু ছোৱালী কম বয়সেতে বিধবা হল, দুখীয়া হলেও ভাল ঘৰৰ। লিখা-পঢ়া অলপ জানে ; গাওঁৰ স্কুলতে শিক্ষয়িত্ৰী হ'ল। চেক্ৰেটাৰীয়ে তেওঁক আদৰ সাদৰ দেখুৱালে। ছোৱালীজনীয়ে স্নেহাধিক্য ভাল নাপালে। তেওঁৰ বদনাম হ'ল—ডেকা ল'ৰাবোৰক অবাধে তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিবলৈ দিয়ে। হঠাৎ ছোৱালীজনীৰ নৰিয়া হ'ল—মেলিগ্‌ন্যাণ্ট্‌ মেলেৰিয়া। ছোৱালীজনীৰ মাক বিবুধিত পৰিল,—ভাল ডাক্তৰ বা চিকিৎসক আনিবলৈ টকা-সিকা নাই। গাওঁৰে কম্পাউণ্ডৰীজনা ল'ৰা এজনে কুইন্নিন বেজী আদি দি ছোৱালীজনীক ভাল কৰিলে, জ্বৰ এৰিলে। কিন্তু বহুদিনলৈ দুৰ্ব্বলতা থকাৰ বাবে এই ল'ৰাজন তাৰ পিছতো অহা-যোৱা কৰিলে। চেক্ৰেটাৰীৰ হাতত প্ৰমাণ মিলিল, ইহঁতৰ বন্ধুত্ব গাঢ় হৈছে। ডেকা ল'ৰাই ছোৱালীৰ

আপডাল কৰা আমাৰ দেশত নিয়ম নাই। স্কুলৰ গৱৰ্ণিং বডিৰ আগত কথাষাৰ উত্থাপন কৰি ছোৱালীজনীক কামৰ পৰা অৱসৰ দিয়া হ'ল। ভদ্ৰলোকজনে মোক সুধিলে—"বাৰু, আপুনিয়ে কওক-চোন কথাষাৰ উচিত হৈছে নে ?" উচিত হৈছে বুলি কলো। মানুহজনে হতাশ হৈ মোৰ মুখৰ ফালে চালে। "এই ডেকাজনে ছোৱালীজনীক অন্যায় কৰিলে।" তেওঁ সুধিলে, "কেনেকৈ ?" মই কলো—"এই ডেকাজনৰ বাস্তৱ জ্ঞান কম। তেওঁ যেতিয়া জানে যে সেই ঠাইৰ মানুহে যি কোনো কাৰণতে নহওক, ছোৱালীজনীৰ চেলু বিচাৰি আছে,—তেওঁ সাৱধান ভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত আছিল। তেওঁৰ গাত দোষ নাথাকিব পাৰে, হয়তো নাইও। কিন্তু লোকাপবাদে যেতিয়া লোকৰ অন্যায় কৰিব পাৰে, তেতিয়া সাৱধানে চলা উচিত।" তাৰ উত্তৰত ভদ্ৰলোকজনে একো নকলে। পিছতহে জানিলো যে সেই ল'ৰাজন এই ভদ্ৰলোকৰে পুত্ৰ।

বহুত দিনৰ পিছত সেই ভদ্ৰলোকজনে আকৌ আহি ওলাল। মই হাঁহি সুধিলো—"কি সমাচাৰ ?" তেওঁ গহীনাই কলে—"আপুনি সিদিনা কোৱা কথাষাৰ সঁচা, ময়ো ভাৱিচিন্তি দেখিলো।" কিন্তু ছোৱালীজনী আৰু মাকৰ এতিয়া এনে দুৰৱস্থা যে দেখিলে চকুলো ওলায়। মোৰ লৰাজনেও মনত বৰ বেজাৰ কৰি আছে যে তাৰ বাবেই তেওঁলোকৰ এনে দুৰৱস্থা হ'ল। আপুনি কি কয় ?"

মই কলো—"আপোনাৰ ল'ৰাৰ বিয়া হৈছে নে নাই ?" তেওঁ কলে, ছোৱালীহে চাইছে। "তেনেহলে এই ছোৱালীজনীকে বিয়া নকৰায় কিয় ?"—মই কলো। তেওঁ প্ৰায় জাপ মাৰি উঠিল—"আপুনি কি কয়,—সেই ছোৱালীজনী বিধবা।"—"বিধবা বুলিহে বিয়া কৰাবলৈ কৈছো,—সধবা হলেতো বিয়া কৰোৱাৰ একো কথাই নাছিল।" "নহয়, নহয়,—ইহঁতৰ মাকে কি কব ? তাৰ বাবে তো ছোৱালীৰ অভাৱ নাই।" "চাওক,—এই মুখৰ সহানুভূতিৰ মই একো অৰ্থ নেদেখোঁ। আপোনাৰ ল'ৰাৰ অনুমতি সহানুভূতিও

যদি আপোনাৰ শ্ৰেণীৰে সহানুভূতি হয়,—আপোনালোকে সেই ছোৱালীজনীক মৰা বুলি ধৰি লৈ নিজৰ কামকাজ কৰি যাওক। মোৰ মত দোহাৰিবলৈ কেতিয়াও মই দ্বিতীয়জন মানুহৰ মুখলৈ নাচাওঁ। সাহ নথকা মানুহৰে—অপৰ নাম কাপুৰুষ।" সহানুভূতি যদি গাঢ় হয় নিজে তাৰ বাট বিচাৰি লব। কথা ৰজিতা লগাই কলেও সি কথা বৈ যায়। পাগলেও কথাকে কয়,—কাম আৰু কথাৰ মিল নাথাকে।

॥ সাত ॥

অৰুণা,

জীৱন কোনো মানুহে বিপদৰে ভৰা বুলি ভাবে, কোনোৱে আকৌ সুখৰ সম্পদ বুলি ভাৱে। যি সকলে জীৱন বিপদসঙ্কুল বুলি ভাৱে তেওঁলোকেও জীৱনক হাতৰ মুঠিৰ পৰা এৰি দিব নোখোজে বা অগত্যা যেতিয়া জীৱন যায় তেতিয়াও চকুলো মচে। জীৱনত অসুবিধা সকলোৰে পায়—বা কাৰো দিন সদায় সুখত নাযায়। জীৱনৰ সৌন্দৰ্য্য দেখাটোৱে সজ শিক্ষা। "দুখে সুখে কটাইছো কোনো ৰকমে"—এইটো এটা সাধাৰণ মানুহৰ উক্তি। মোৰ জীৱনৰ মই সজ ব্যৱহাৰ কৰিছো—এই আশ্বাসটোৱে সন্তোষৰ ভেটি। সজ ব্যৱহাৰ কৰিছো নে নাই এইটো কোনে কব,—নিজেহে বুজিব পাৰি। যেতিয়া অন্তৰত পোৰণিৰ হেন্দোলনি উঠে, তেতিয়া বুজিব লাগিব যে বৰ সজ গতিত জীৱন চলা নাই। কৰবাত জীৱনৰ গতি ক্ষুণ্ণ হৈছে,—নৈৰ সোঁতত বাধা পৰিলে যেনেকৈ কলৰব উঠে।

জীৱনৰ এই পোৰণিত চেঁচা পানী ঢালিবলৈ কেইটামান সুগম পন্থা দেখা যায়। এটা হল—নিজক নিৰপেক্ষ দৃষ্টিৰে পৰীক্ষা কৰি —কৰ পৰা এই ব্যথাৰ সৃষ্টি হৈছে তাক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা আৰু তাৰ কাৰণটো দূৰ কৰা। মোৰ খোৱা-পিন্ধাৰ সংস্থান নাই, ই নিশ্চয় এটা দুঃখৰ কাৰণ,—এইবোৰ প্ৰত্যক্ষ কাৰণ। কিন্তু কেতিয়াবা এনে হেতু প্ৰত্যক্ষ দেখা নাযায়,—যাক **Spiritual discontentment** বোলা হয়। মহাত্মা বুদ্ধই এনে এটা মনৰ দুঃখেতে নিশ্চয় গৃহত্যাগী হৈছিল। সঙ্গীত শ্ৰৱণে আমাৰ মনত শান্তি দিয়ে। মন

যিমানেই দুঃখত অভিভূত নহওক, ভাল গীত-মাত কাণত পৰিলে আমি শান্তি পাওঁ। উচ্চাঙ্গ সঙ্গীতৰ প্ৰভাৱ আমাৰ মন বা শৰীৰৰ ওপৰত অশেষ। সঙ্গীত নজনা মানুহেও যে গান শুনি ভাল পায় বা পোৱা বুলি কয়, তাৰ কাৰণ কি? সমাজক পতিয়ন নিয়াবলৈ নহয়, নিজে অনুভৱ কৰে। সাপ বৈজ্ঞানিকৰ দৃষ্টিত কলা,—কিন্তু সাপ নচুৱোৱা মানুহৰ বাঁহীৰ তালে তালে নচাটোও সঁচা কথা। তেনেহলে ইয়াৰ পৰা আমি ইয়াকে সাব্যস্ত কৰিব পাৰোঁ যে সাপে কাণেৰে নোৱাৰিলেও তাৰ সকলো শৰীৰেৰে গীতৰ ছন্দ বা সুমিষ্টতা অনুভৱ কৰিব পাৰে। মোৰ এই অনুমানটো সমৰ্থন কৰিবলৈ আন এটা যুক্তি আছে,—(তিমান প্ৰাসঙ্গিক নহব পাৰে) যি সকল মানুহৰ দৃষ্টি শক্তি নাই তেওঁলোকে আন অঙ্গেৰে দৃষ্টিৰ কামটো কৰে। হাতৰ সহায়েৰে কণা মানুহে পঢ়া আমি বহুতে দেখিছো। তদুপৰি কণা মানুহে পৰিচিত মানুহৰ মাতকথা যিমান সহজে বুজিব পাৰে, সাধাৰণ মানুহে নোৱাৰে। মই এদিন এজন কণা মানুহক পুখুৰীৰ কাষত বৈ থকা দেখি শুধিলো—"কিয় ৰৈছা?" তেওঁ কলে, "পুখুৰী আছে।" মই সুধিলো, "কেনেকৈ জানিলা?" "ভৰিৰে ধৰিব পাৰি পুখুৰীৰ কাষ বুলি।" মই আকৌ সুধিলো,—"কেনেকৈ, কি চিন পালা?" তেওঁ কলে—"মাটিটো অলপ টান, কিন্তু ঘাঁহবোৰ দীঘল।"

সঙ্গীতৰ কথা এৰিও ভাস্কৰ্য্য আদিতো শান্তি পোৱা যায়। যি সকলে ভাস্কৰৰ কাম কৰে তেওঁলোকেও পায় আৰু যি বোৰে তেওঁলোকৰ কাম দেখে তেওঁলোকেও পায়। আজিকালি বাতাবৰণৰ পৰিবৰ্ত্তন হোৱাৰ লগে লগে ভাস্কৰ্য্যলৈ তেনে আদৰ দেখা নাযায় আৰু আগৰ নিচিনা ভাস্কৰ পোৱাও ক্ৰমে দুষ্কৰ হৈ উঠিছে। আগ্ৰাৰ তাজমহল বা আগ্ৰা দুৰ্গৰ ভাস্কৰ্য্য চাই আহি এতিয়া হৈ উঠা দয়ালবাগৰ ভাস্কৰ্য্য তাতকৈ বহুত কম চিত্তাকৰ্ষক। ভুৱনেশ্বৰৰ পুৰণি মঠ মন্দিৰ চাই আহি তাৰ ওচৰতে থকা নতুন

ভাস্কৰ্য্যৰ প্ৰতীক চাই কেচুৰা লবায়ো হাঁহিব। দুয়োবিধ বস্তু দেখিলে ধাৰণা হয় এবিধ যে স্বভাৱজাত ৰমণীয় নাৰীমূৰ্ত্তি আৰু আনবিধ কল পুলিক ওৰণি পিন্ধোৱা ৰমণীৰ মূৰ্ত্তি। গাত চিত্ৰ-বিচিত্ৰ সেন্দুৰৰ ফোট। শিল্পৰ কথা ভাবিলে উৰিষ্যাৰ কোণাৰ্কৰ সূৰ্য্য মন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষলৈ মনত পৰে। মূল মন্দিৰ ভাগি গৈছে,—তাৰ ধ্বংসাৱশেষবোৰো প্ৰায় আঠ দহ ফুট বালিৰ তলত পোত খাই আছিল, এতিয়া তাক পুঞ্জীভূত শিলৰ আকাৰত হে দেখা যায়। নাট মন্দিৰটো আগৰ অৱস্থাতে আছে, অৰ্থাৎ থিয় হৈ আছে। তাত পুতিথোৱা চিহ্নলিপি মতে ত্ৰয়োদশ শতাব্দীত উৰিষ্যাৰ ৰজা দ্বিতীয় নৰসিংহই ইয়াক নিৰ্ম্মাণ কৰাইছিল। ঘাই মন্দিৰ সূৰ্য্যদেৱতাৰ নামত উৎসৰ্গিত আছিল —আৰু ইয়াত সূৰ্য্য দেৱতাৰ ঘাইকৈ পূজা অৰ্চনা চলিছিল। নৱ-গ্ৰহৰ মূৰ্ত্তিও ইয়াত দেখা যায়। তাত সূৰ্য্যদেৱতা আৰু আন দেৱতা নিৰ্ম্মাণৰ বাবে যি শিল ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু সেই মূৰ্ত্তিবোৰৰ গাত যি মিহি কাপোৰৰ নিদৰ্শন দেখুৱোৱা হৈছে চাই বিস্মিত হব লাগে। শিলৰ কাপোৰত বেজীৰে মছলিন কাপোৰত তোলা ফুলতকৈও মিহি ফুল সেইকালৰ শিল্পীসকলে কাটিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁলোকৰ ধৈৰ্য্য আৰু শিল্প-নিপুণতা অবাস্তৱ বুলিব পাৰি। নাচনী আৰু গায়িকাৰ ছবি বহুত। মৃদঙ্গ, মঞ্জৰী আদি বজোৱা নাৰী মূৰ্ত্তি অসংখ্যাত। সেই প্ৰত্যেকৰে অঙ্গ অৱয়বত যথেষ্ট শিল্প-চাতুৰ্য্য ফুটি উঠিছে। ভালকৈ চাব খুজিলে শিল্পী-মন এটা যে কিমান দিন তাত নিয়োগ কৰিব পাৰি তাৰ লেখ দিয়া টান। আকাশৰ নক্ষত্ৰ-বোৰলৈ চাই যেনেকৈ বৈজ্ঞানিক পণ্ডিত জীৱন পাত কৰে,— আনকি এটা গ্ৰহ বা নক্ষত্ৰলৈ চাইও এটা জীৱন কটাই দিয়া অসম্ভৱ নহয়, তেনেকৈ কোণাৰ্ক বা আন কাৰুকাৰ্য্য বিশিষ্ট মন্দিৰ বা পুৰণি প্ৰতিষ্ঠানলৈ চাই এটা জীৱন কটোৱা ৰসজ্ঞ মনৰ পক্ষে সহজ হৈ পৰে। তেতিয়া জীৱনৰ ক্লান্তি অনায়াসে দূৰ হয়।

বেছি দূৰলৈ নগৈ আকাশখনলৈ চালেও বহুত চিত্ৰ-সম্ভাৰ পোৱা যায়। মেঘৰ বৰণ, ৰঙা, হেঙুলীয়া, শুকুলা, কিমান বৰণৰ মেঘ,—থূপ খাই থকা মেঘমালাৰ ভিতৰত কিমান ধৰণৰ মূৰ্ত্তি,—চাই থাকোঁতে থাকোঁতে কিমান মূৰ্ত্তি নাইকিয়া হয় আৰু কিমান নতুন মূৰ্ত্তিৰ আবিৰ্ভাব হয়! সৃষ্টিৰ ভঙা গঢ়া মেঘমন্দ্ৰিত আকাশখনলৈ চালেই বহুত অনুমান কৰিব পাৰি। মেঘমুক্ত আকাশলৈ চাই মোৰ এজন বন্ধুৱে কৈছিল ওঠত মিছিকিয়া হাঁহি লৈ,—"এই আকাশখনক মই আকাশ বুলিয়ে ভাল নাপাওঁ ইয়ালৈ তন্ময় হৈ চাই থাকোঁ এইবাবে যে ই মোক সোঁৱৰাই দিয়ে মোৰ প্ৰিয়াৰ চকুৰ বৰণটো।" মই হাঁহি কলো—"মই চিনো তোমাৰ প্ৰিয়াক, বৰণটো মেঘৰ দৰে,—দৃষ্টি সৌদামিনীৰ দৰে, মুখৰ হাঁহিটি মেঘমুক্ত আকাশৰ দৰে।" তেওঁ অত্যন্ত উৎসাহেৰে কলে—"কোৱাচোন তেনেজনী ছোৱালীক ভাল পাই আৰু আন কাৰোবাক ভাল পোৱাৰ কল্পনা কৰিব পাৰিনে?"

মই কলো—"এই বিষয়ে মোৰ একো সিদ্ধান্ত নাই।" কিন্তু অন্তৰ বিদাৰি এটা হুমুনিয়াহ আহিল।

তোমাৰ অভাৱবোধেও মোক তেনেকৈ sensitive কৰি তুলিছে। দুঃখবোধে সকলোৰে সুকুমাৰ মনোবৃত্তিবোৰ সজাগ আৰু সচেতন কৰে। সুখৰ আধিক্যই জড়তা আনে। কোন সাধক আছে যেয়ে কষ্টৰ সহায়েৰে আগবঢ়া নাই? বৰং আমাৰ সমাজত বহুত সাধু-সন্ন্যাসী বা মঠ-মন্দিৰৰ অধিনায়কক দেখা যায় যে আগৰ সাধন থকা স্বত্বেও বিলাস আবৰ্ত্তত পৰি নিজৰ অস্তিত্বতোকে হেৰুৱায়। তুমি দূৰত থকাটোও মোৰ পক্ষে সেই দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা আনন্দদায়ক।

॥ আঠ ॥

"হাঁহি আৰু অশ্ৰুৰে আমাৰ জীৱন।"

মৰমৰ অৰুণা,

অকলে বহি ভাবিছো, অশ্ৰু বিসৰ্জনৰ কথা।—"অশ্ৰু অকাৰণ বিসৰ্জন কৰে বালিকা"—ৰবী ঠাকুৰে ক'ৰবাত এইষাৰ কথা কৈছে। অকল বালিকা কিয়, মই দেখিছো সকলোৱে অশ্ৰু বিসৰ্জন কৰে—মিছাতে, অৰ্থাৎ অকাৰণ।—বহুতৰ চকুলোৱে মোক জুমুৰি দি ধৰিছে এই অৱস্থাত। মহাত্মা গান্ধীৰ পৰলোকপ্ৰাপ্তিৰ কিছুদিন পিছত মই এজন খ্যাতনামা দেশসেৱকক লগ পাইছিলো। তেতিয়া প্ৰায়বোৰ দেশবাসীয়ে কান্দি-কাতি উঠিছে শোকৰ পৰা। কিবা প্ৰকাৰে এই অমানুষিক হত্যাৰ কথা ওলোৱাত সেই ভদ্ৰলোকজনে উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে—যেন তেখেতৰ সদ্য পিতৃবিয়োগ হে ঘটিছিল।—কান্দোন দেখি মই অবাক হলো, কাৰণ সেই মানুহজনৰ আত্মীয়-স্বজন ঢুকালেও তেনেকৈ কান্দোন আহিল-হেঁতেন নে নাই সন্দেহ। মোৰ চকু-মুখলৈ চাই বোধহয় তেওঁৰ সন্দেহ হ'ল যে মই বৰকৈ পতিয়ন যোৱা নাই। তেতিয়া তেওঁৰ কান্দোনৰ সুৰ আৰু স্পষ্ট হ'ল **"Oh, Bapuji, father of the nation!"**—এইকথা কান্দোনৰ লগতে ধ্বনিত হ'ল। মই আৰু আচৰিত হলো। অসমীয়া মানুহে ইংৰাজীত কান্দিলে মোৰ কিবা যেন লাগে। "তু মেৰা জান"—বুলি অসমীয়া ডেকাই অসমীয়া গাভৰুক প্ৰেম নিবেদন কৰিলে যিখিনি আন্তৰিকতা থকা বুলি বিশ্বাস কৰিম, ইংৰাজী কান্দোনতো মই তিমানখিনি আন্তৰিকতাৰে উমান পাওঁ। ভদ্ৰলোকজন বৰ **sensitive** দেই, তেওঁ বোধহয়

মোৰ এই ভাবটোও ধৰিব পাৰিলে আৰু তাৰ পিছতো আৰম্ভ কৰিলে—"উ, উ, জাতিৰ পিতা, তুমি অকালতে আমাক এৰি গ'লা।"

এবাৰ এটা পৰিয়ালক আত্মীয় এজনৰ মৃতদেহ আগত লৈ ইংৰাজীত কন্দা-কতা কৰা দেখিছিলো, ইংৰাজী জনা অসমীয়া পৰিয়াল। শেহত শৱ যেতিয়া শ্মশানলৈ নিয়া হ'ল, কন্দা-কতা কৰা সকলৰ দু এজনে টেক্সিৰে গৈ শ্মশানত ভুমুকি মাৰি আহিল, শ্মশানত নাথাকিল—মূৰ ঘূৰি কিজানি জুইতে পৰি যায়, এই ভয়ত।

এঠাইত আকৌ দেখিলো বিয়াই বিহুৰে কান্দে—বিশেষকৈ মৃতকৰ বাবে। পিৰা পাৰি লৈ ৰ'দত বহি মূৰ ফণিয়াই ফণিয়াই—সুৰ ধৰি ধৰি কান্দে, কান্দোনৰ মাজে মাজে আৱশ্যকীয় কথা-বতৰা বা গৃহস্থিৰ নিত্য-নৈমিত্তিক কথা-বতৰাও কয়। যেনে কান্দোনৰ বিষয় হল,—বাৰ-চৌধ বছৰীয়া পুতেক। মাকৰ কান্দোন আৰম্ভ হল—"লগৰ ল'ৰা সাজি কাচি ওলাইছে, মোৰ বোপাই অ', পেৰাৰ কাপোৰ পেৰাতে পুৰণি হ'ল, মোৰ জীউ অ',—" অইন এটা দুবছৰীয়া ল'ৰা হাতত লোটা লৈ খেলি থাকোতে চোতালত থেকেচা খাই পৰিল। মাকে আবিয়ে ছোৱালী এজনীলৈ চাই কান্দোনৰ লগে লগে গাইছে—"সি যে থেকেচা খাই চোতালত পৰিল, দেখা নাপাৱ নেকি কানী,—(মৃতকৰ উদ্দেশ্যে)—অ' মোৰ বোপাই অ।"—(সৰু লৰাটোলৈ), এতিয়া লাগিলে লোটাটোও ভাঙক,—(ছোৱালীৰ উদ্দেশ্যে)—কানি-কাপোৰ সোপা সলাই দে, ঠাণ্ডা লাগি মৰিব,—(মৃতকৰ উদ্দেশ্যে)—মোৰ বোপাই অ'।" এনেকৈ এঘণ্টামান কান্দি-কাতি উঠি ৰান্ধনি-ঘৰলৈ চকুলো মচি মচি যায়।

এদিন এজন শহুৰেকে মোক কলে যে তেওঁৰ জোঁৱায়েক হেনো যেতিয়া শহুৰৰ ঘৰৰ পৰা যাবলৈ ওলায় তেতিয়া সদায় চকুলো মচে। জোঁৱায়েকজন ঘৰ জোঁৱাই থকা হলেও নিশ্চয় দুঃখৰ কাৰণটো বুজিব পাৰিলোহেঁতেন—কিন্তু সস্ত্ৰীক যদি মিতিৰ খাবলৈ

আহি যাবৰ সময়ত জোঁৱায়েকে কান্দে, মই তাৰ কেৱল একেটা কাৰণ পাওঁ, সেইটো হল, ঘৈণীয়েক্ক সম্বন্ধে ভাৱিছে—"এই আপদ-জনীক ইয়াতেই এৰি যাব পৰা হলেই ভাল আছিল,—নাই নেৰে, আকৌ মোৰ লগত ওলালে যাবলৈ।" অৱশ্যে অইন contextৰ লগত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ওলালে মোৰ এই ব্যাখ্যা ঠিক নহব, কাৰণ শহুৰেকৰ ঘৰৰ অইন কোনোবা গৈ তেওঁৰ ঘৰত আলহী থাকি আহিবলৈ ওলালেও হেনো কান্দে। তেতিয়াহলে তেওঁৰ নিশ্চয় কন্দাটোৱে complex,—অৰ্থাৎ অকাৰণ অশ্ৰুপাত কৰে।

এতিয়া এবাৰ পাৰমাৰ্থিক অশ্ৰুপাতৰ কাৰণ বিচাৰি ওলাওঁ। অশ্ৰুপুলক, হৰ্ষ ইত্যাদি হেনো ভগবৎ ভক্তিৰ লক্ষণ। আমাৰ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ লৰাক ভালপোৱা বাপেক বিধৰহে। অশ্ৰু-পুলক পৰ্য্যায়ৰ ভক্তিৰ কথা বেছি কোৱা নাই। মুছলমান সকলৰ ভগৱানৰ পো, বোৱাৰী, ভাৰ্য্যা, প্ৰিয়া একোৱে নাই, সেই কাৰণে ধৰ্ম্মৰ বা ভগবৎ ভক্তিৰ অশ্ৰুপাতৰ কথালৈ মই নাযাওঁ। মই মানুহৰ প্ৰেমকে পাৰমাৰ্থিক অৰ্থত লৈছো। প্ৰেমত পৰি কোনোবাই কান্দে নে নাকান্দে মই নাজানোঁ। কিন্তু প্ৰিয়া বা প্ৰিয়-বিৰহত চকুলোৰে গাৰু তিওৱা প্ৰায় শুনা। এই হিয়া ভগা কান্দোন যে বৃথা মই তাকেহে কব খুজিছো। কান্দিলে কি হব, যোৱা কথা গ'ল, হোৱা কথা হ'ল, এনে এট matter of facts বুজি লোৱা বৰ ভাল কথা। মিৰি গাওঁবোৰ দেখি মোৰ এটা বুজ আহিল, সকলোকে তাৰ ভাগ দিব খুজিছো। তেওঁলোকে মৃতকৰ লগত মৃতকৰ যাবতীয় বস্তু দি দিয়ে, সকলোখিনি দিয়ক নিদিয়ক, যেনে, ধান চাউল টকাকড়ি আদি, কিন্তু কানি-কাপোৰ ঘটিবাটি আদি-বাচন-বৰ্ত্তন তাৰপৰা কোনোবাই চুৰি কৰে বুলি কাহঁৰ বাটি আদি ফুটাই মাটিৰে সৈতে গজাল মাৰি থয়। কানি-কাপোৰ বৰ ধূলি-মাকতিৰে লেতেৰা হয়, তাতে বৰষুণত তিতি ৰ'দত শুকাই অলপ দিনতে তাৰ অস্তিত্বৰ লোপ পোৱাই আনে। মই এজন

গামক সুধিলো—"গাম, মৃতকৰ লগত এনেকৈ বয়-বস্তুবোৰ দি নো কি ভাল পোৱা—মিছাতে নষ্ট হৈ যায় ?" তেওঁ কলে—"যাৰ যৰে বস্তু তাতে লয় হৈ যায়,—এইটো ভাল কথা।" মই ভাৱিচিন্তি দেখিলো, হয়, ঠিকেইতো—যাৰ যৰে বস্তু তাতে লয় হবলৈ দিয়াই ভাল। মিছাতে স্মৃতিৰ বোজা কিয় কঢ়িয়াই লৈ ফুৰা ? আকাশত জোন উঠা নাই জানো ? তোমাৰ বাবে তাৰ পোহৰ নিশ্চয় ক'লা হোৱা নাই ? ওচৰতে যদি শেৱালি ফুলিছে তাৰ সুঘ্ৰাণো আগৰ দৰেই আছে। তোমাৰ মূৰ শিতানৰ খিৰিকী বহলকৈ মেলি দিয়া-মাটিৰ পৰা ভূমি-চম্পাৰ গোন্ধ তোমাকে বিচাৰি উৰি আহিছে। গোন্ধ নোহোৱা ফুলটোক আদৰ কৰিলে তাৰ পৰাও গোন্ধ ওলাব। প্ৰেমত পৰি ব্যৰ্থ হোৱা মানুহে অন্ততঃ মোৰ এই কথাষাৰৰ সত্যতা বুজিব। অতীত লৈ যি সকলে জীয়াই থাকিব খোজে তেওঁলোকেই অশ্ৰুপাত কৰে বেছি। গছৰ গজালি এটাত সৰু ঘা দিলেও ক্ষতি হয় বেছি, কিন্তু গছ ডাঙৰ হোৱাৰ লগে লগে সেই ক্ষতিৰ চিন-চাবেই নোহোৱা হয়, শেহত যেতিয়া পুলিটো বৃহৎ গছত পৰিণত হয় তেতিয়া বোধহয় লৰাকালিৰ সেই ক্ষতিৰ কথা পাহৰি যায়। আমাৰ জীৱনতো বৰ্দ্ধিষ্ণু ভাৱ যেতিয়া অক্ষুণ্ণ থাকে তেতিয়া সৰু-সুৰা ক্ষতিত মন বিব্ৰত হৈ নপৰে, অশ্ৰুপাত কৰিলেও ই জীৱনৰ গতি নিস্তেজ কৰিব নোৱাৰে। মাতৃৰ পক্ষে পুত্ৰ-পুত্ৰী বিয়োগ-জনিত শোক বৰ ব্যথাবহ, বুঢ়া পিতাক-মাকৰ পক্ষে সন্তানৰ বিয়োগ অসহ্য—আনকি আশু মৃত্যুও দেখা যায় তাৰ ফলত। বিধবাৰ মনোকষ্টও সহজে অনুমান কৰিব পাৰোঁ—কিন্তু এই সকলো দুখ পাহৰিবলৈ জানো একো বাট নাই ?—কব নোৱাৰোঁ। এওঁ-লোকৰ দুঃখত মোৰো অশ্ৰু পৰে, সহানুভূতিৰ। ব্যথা-কাতৰ মুখ-খনিলৈ কোনে নিৰ্ব্বাক ভাবে চাব পাৰে ?

ন বোৱাৰী যেতিয়া গৃহকোণত লুকাই পৰিজনৰ অজানিতে ওৰণিৰ তলত চকুলো পেলায়—বাল্যকালৰ স্মৃতিবোৰ মনৰ পটত মুকলি কৰি,—তেতিয়া মোৰ অন্তৰ তেওঁৰ লগত গুঞ্জন কৰে,—শহুৰেকৰ ঘৰ এৰিবলৈ গলে যি জোঁৱাইৰ চকুলো পৰে তেওঁক মই মোৰ লগত আমাৰ গছৰ ছাঁত শিল ভাঙিবলৈ মাতো। গছত কুলিৰ মৃদু মাত শুনিলে তেওঁৰ চকুলো নিশ্চয় শুকাব আৰু শালিকাৰ মাতৰ সৌন্দৰ্য্যৰে মনৰ তলিত মৰহি যাব।

॥ নয় ॥

মৰমৰ অৰুণা,

মানুহে যেতিয়া নিজৰ জীৱনী লিখাৰ কথা ভাবে মোৰ চিন্তা হয়। সেই মানুহবোৰক মই ভাল পাওঁ। তেওঁলোক ডাঙৰ মানুহো হব পাৰে, সৰু মানুহো হব পাৰে। তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায়টো ভাল। জীৱনী লিখা মানুহবোৰ বৰ ডাঙ্কোপ মৰা নহয় সচৰাচৰ। তেওঁলোকে ভাৱে যে জীৱনত মই যি দেখিলো বা শিকিলো বা যি জানিলো, লিপিবদ্ধ কৰি যোৱা উচিত,—সাধাৰণৰ যদি উপকাৰ হয় ভাল কথা, নহলেও মোৰ পিনৰ পৰা যি বক্তব্য আছিল কৈ গলো। সকলো মানুহে একপ্ৰকাৰে জীৱন-বুৰঞ্জী লিখি যাব খোজে। মৰণৰ পিছত মানুহে মনত ৰাখক এই কামনাটোও বোধহয় বহুতৰ থাকে,—নহলে খিলঞ্জীয়া কীৰ্ত্তি ৰখা আদি কথা মানুহৰ মনত নেখেলিলেহেঁতেন। এইটো বোধহয় এটা মানবীয় দুৰ্ব্বলতা। মৰিলেও জীৱনটোৰ শেষ নপৰে,—তাৰ পিছতো দীঘলীয়া ছাঁ এটা যেন থাকি যায়,—তাতো যেন কাৰো খোজ নপৰে, ব্যক্তিত্ব যেন অক্ষুণ্ণ থাকে। সাগৰৰ বালিত খোজ কঢ়ালে মনত পৰে। হেজাৰ বিজাৰ মানুহে পুৰা গধূলি সাগৰৰ পাৰত বালিত খোজ কাঢ়ে, মই খোজ কাঢ়িলো, মোৰো খোজ পৰিল। মোৰ ইচ্ছা, মোৰ খোজত যেন আন কাৰো খোজ নপৰে, মোৰ পদাঙ্ক যেন চিৰদিন যাউতি যুগীয়া হৈ থাকে। হায়ৰে মূৰ্খ মন! 'থৈ যাব পৰা খোজ সময় বালিত'—কবিয়ে কৈছে, ঠিকেই কৈছে। বালিত খোজ কেতিয়াবা যুগমীয়া হয়নে? খোজৰ কাষৰ বালিবোৰ জুৰ-জুৰকৈ বাগৰি পৰি খোজৰ আকাৰ ক্ৰমে নষ্ট কৰি আনে,—তোমাৰ খোজ

বুলি, তুমি নিজে দেখিও ধৰিব নোৱাৰিবা। তাৰ পিছত অলপমান বতাহ লাগিলেই ক'ৰ বালি ক'লৈ যায় ঠিক নাই, তোমাৰ খোজ যে তাত আছিল তুমি ধৰিব নোৱাৰিবা। এজুপুৰি বৰষুণ গলেও সেই একে কথা। আৰু তোমাৰ বা মোৰ খোজ কেইটাৰ চিন মাৰ নিয়াবলৈ যে চিৰদিন বতাহ বা বৰষুণ নহয় তাকেই বা কেনেকৈ আশা কৰিবা? সাগৰৰ বালিৰ খোজৰ নিৰাপত্তা আৰু বিপদ-সঙ্কুল। অকলে যোৱা বাটও যে গৰু বিচাৰি বোকাৰ পথাৰে গলে—দুই চাৰিদিন খোজ কেইটা থামে, কাৰণ তোমাৰ খোজত খোজ মিলাই সতকাই তেনেকৈ কোনোৱে নাযায়,—কিন্তু সাগৰৰ পাৰত এনেই হেজাৰ মানুহৰ খোজ পৰে, তাতে বালিবোৰো এনে অবাধ্য যে সি তুমি ভৰিখন তোলাৰ লগে লগেই তোমাৰ খোজত এজোলোকা বালি ভৰাই দিলে—যেন তুমি সিহঁতৰ আপত্তি স্বত্ত্বেও তাত খোজ দিছা। অতি অপৰিচিত মানুহে যদি অসময়ত তোমাৰ দুৱাৰত টুকুৰি যায় আৰু তুমি দুৱাৰ মেলোতেই সোধে —'এইটো অমুকৰ ঘৰ হয়নে', আৰু যাৰ ঘৰৰ কথা সোধে সেই মানুহজনক তুমি চিনি নোপোৱা বা ভাল নোপোৱা, তুমি এটা কটু উত্তৰ দি অপৰিচিত আগন্তুকক বিদায় দি কটপ কৰে দুৱাৰ বা জপনাখন মাৰি নিদিবা নে?—সাগৰৰ বালিও যেন ঠিক তাকেই কৰে। তুমি পাৰ হৈ যোৱাৰ লগে লগে তোমাৰ খোজৰ সকলো চিন মোহাৰি নোহোৱা কৰিব খোজে। এইটো গ'ল বালিৰ ফালৰ কথা। সাগৰৰ আপত্তি তাতকৈও চৰা। তুমি থাকোঁতেই কেতিয়াবা ঢৌ এটা আহি সকলো মচি নিলে, তোমাৰ ভৰিও তিয়াই দি গ'ল। তুমি যদি অভিজাত কুলৰ হোৱা অৰ্থাৎ পদত চৰ্ম্ম-পাদুকা থাকে তেনেহলে নিজে সদায় অলপ দূৰত ফুৰিবা, ভৰিত পানী লগাৰ ভয় নাই। কিন্তু এটা কথা নহয়নে, তোমাৰ পাদুকা আৰু অইনৰ পাদুকাৰ কোনো প্ৰভেদ জানিব, সেইটো যে তোমাৰ খোজ তাকেই বা কোনে কব, একে আকাৰ প্ৰকাৰৰ জোতা বা চেণ্ডেল আৰু

বহুতৰ থাকে। আমি পদ-অঙ্কৰে কথা কওঁ বাৰু। সাগৰৰ ঢৌ হঠাতে নাহিলেও জোঁৱাৰৰ সময়ত কি কৰিবা,—সি তোমাৰ খোজ বুৰাই নিব নিশ্চয়। আজি-কালিতো psycho-analysis বা মনো-বিশ্লেষণৰ দিন,—সাগৰৰ মনোবিশ্লেষণ কৰি চোৱা যাওক। অৱশ্যে সাগৰৰ নিজৰে মন অস্থিৰ—থৌকি বাথৌ লাগিয়ে আছে। পণ্ডিত-সকলে কয়, চকুৰেও দেখা যায়, ঢৌবোৰ উপৰুৱা বস্তুহে—তাৰ তলিত গভীৰ উদ্দাম পানী বহুত আছে। তেনেহলে সেই গভীৰতাত সাগৰে কি ভাবে? আমাক তোমাক উপহাস কৰে। ভাবে, মই বিৰাট বস্তু এটা পৰি আছো—মোৰ নিজৰ সমাধি ৰচাব প্ৰবৃত্তি নাই। কিন্তু এই প্ৰবালবোৰ—সিহঁতে ৰচে প্ৰবাল দ্বীপপুঞ্জ। প্ৰবাল-বোৰে নিজৰ সংসাৰ ৰচে, নিজৰ ভৱিষ্যৎ আদৰৰ কল্পনা কৰে,—সিহঁতৰ ভগ্নস্তূপৰ কোনোবা শতাংশ বা সহস্ৰাংশই কোনোবা ৰূপহীৰ কণ্ঠাভৰণ হব,—সেই ভৱিষ্যৎ গৌৰৱৰ কল্পনা কৰে। পাৰেদি যোৱা মানুহবোৰ দেখি হাঁহে,—মোৰ বৃহত্বৰ ইহঁতৰ অনুমান বা অনুভূতিৰ কল্পনা নাই, ওপৰেদি বাগৰি যোৱা ছুটা ঢৌ,—ছুটা ঢৌৰ সংঘৰ্ষত ওপৰলৈ ছিটিকি উঠা ছুছাটি পানী, ইয়াকে চাইয়ে ইহঁতৰ কি আনন্দ! তাতে নিজৰ খোজৰে চিন থৈ যাব খোজে বালিত! ধৃষ্টতাৰ চূড়ান্ত নিদৰ্শন।

সময়েও বাৰু আমাক এনেকৈ হাঁহিব পাৰে নেকি? কালশ্চ নিৰৱধি। তাতে কি হল, হাঁহে হাঁহক। এক শ্ৰেণীৰ লিখকলৈ হঠাতে মোৰ মনত পৰি গল। তেওঁলোকে সময় বালিত নিজৰ খোজতো এৰিবই, প্ৰাণপণে ককাই, দদাই, অঙহী-বঙহী, পাৰিলে হোটেলৰ ঠাকুৰ-চাকৰবো 'চিন ছাপ এৰি যাব' খোজে। প্ৰিয়াৰ ছাপ এৰা সাধুজন-সম্মত। বাস্তৱ প্ৰিয়া নাথাকিলে কল্পিতা প্ৰিয়াৰো ছবি এৰিব পাৰি। অষ্টাদশ শতাব্দীত ফ্ৰান্সৰ এক ধনী ভদ্ৰমহিলা এজন কৃতী আৰ্টিষ্টৰ তালৈ গৈ নিজৰ আলেখ্য অঁকাৰ কথা ক'লে; তেতিয়া শিল্পীয়ে হাঁহি ক'লে—"আপোনাৰ এই বয়সত

শৰীৰৰ সৌকুমাৰ্য্য বিশেষ আশা কৰা নাযায়, মুখৰ ছবি আপোনাৰ ভালেই।" সেই কালত প্ৰায় উলঙ্গ বা অৰ্দ্ধ-উলঙ্গ ছবি অঁকোৱাই দস্তুৰ আছিল, কাৰণ পোছাকৰ ছবি তো দৰ্জ্জিৰ নমুনাৰ কিতাপতে পোৱা গৈছিল,—তাৰ প্ৰতি মানুহৰ বেছি আদৰ নাছিল। ভদ্ৰমহিলা এসময়ত ৰূপৱতী আছিল সন্দেহ নাই, তেখেত এগৰাকী 'কাউণ্টেছ' আছিল—অৰ্থ, পদমৰ্য্যাদা সেই সময়তো অক্ষুণ্ণ আছিল। শিল্পীয়ে তেওঁৰ অনুৰোধ-উপৰোধ উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰি কলে যে চাওক আপোনাৰ নিজৰ লোল চৰ্ম্মৰ শৰীৰৰ ঠাইত মই এগৰাকী ভেৰোণীয়া ৰূপহীৰ গাটোকে আঁকিম আৰু তাতে আপোনাৰ মুখ মিল খোৱাকৈ সন্নিবিষ্ট কৰি দিম, হব নে? বুঢ়ীৰ মুখত হাঁহি বিৰিঙিল। আমাৰো কল্পিত প্ৰিয়াবোৰৰ ছবি প্ৰায় তেনে হয়। সত্য প্ৰিয়া আমাৰ কেইজনৰ আছে, বেছিভাগ প্ৰিয়া ব্যৱসায়ৰ খাটিৰত হোৱা বা গজি উঠা প্ৰিয়া নহয় নে? আগত তুমি হে তুমি, 'তুমি মোৰ কল্পনাৰ উহ, মুচ্ছৰ্নাৰ ছন্দ'—কিমান কথা কওঁ, আৰু পিছ দিলেই কিল ভুকু তোলো। "আপুনি নাজানে তেতিয়া মোৰ লগত তেওঁৰ কি ঘনিষ্ঠতা"—এই হল প্ৰেমোত্তৰ যুগৰ বৰ্ণনা। এই প্ৰিয়া লৈয়েতো 'কাৰবাৰ' কৰোঁ সাহিত্য আৰু কবিতাৰ বাবে অন্ততঃ। সত্য প্ৰিয়া নাই, এই কথা মই নকওঁ, কিন্তু তেওঁলোকে নিজে বেচি আগবাঢ়ি নাহে। ভাল সাধক হিমালয়ৰ পৰা কেইজন নামে, অথচ কেঞা মহাজনৰ দোকানৰ আগত খৰি পোৱা সান্যসী কিমান দেখো, এবাৰ আহিলে উঠিবৰ নামেই নাই,—কৈলাস নামি আহে—কলৰ পানী গঙ্গোত্ৰীৰ কাম কৰে, ছুই এজনক পুলিচে ধৰ-পাকৰ কৰিলে চহৰত ছাইৰ চিন এৰি সন্ন্যাসী সকল অন্তৰ্ধান হয়।

মই আৰম্ভ কৰিছিলো জীৱনীৰ নামত, ওলালো গৈ নৈৰ পাৰত সন্ন্যাসী মহলত। জীৱনী লিখোতা সকলে কেনেকৈ ঠিক থাকে মই নাজানো। তেওঁলোকে বোধহয় লিখি উঠি ভাৱে যে কি লিখিলো, একো লিখাই নহল দেখো, অথবা যি লিখিলো ই কিবা

কামৰ হল নে নহয় সন্দেহ। সিদিনা এঠাইত পঢ়িলো, এজন খ্যাতনামা লিখকে হেনো কৈছিল যে সকলো মানুহৰ জীৱনী এখিলা চিগাৰেট সজা কাকতত লিখিব পাৰি। তাত লিখিব লাগিব—“মই জন্মিছিলো ইমান অৰিখে, অমুখ ঠাইত নিজৰ অনিচ্ছা আৰু অজ্ঞাতে, জীয়াই থাকিলো দুখ-কষ্ট আশা-আকাঙ্খাৰ মাজেৰে, মৰিব লাগিব অনিৰ্দ্দিষ্ট দিনত একান্ত অনিচ্ছাত।” কোনোৱে আপত্তি কৰিব পাৰে যে যি সকলে আত্মহত্যা কৰে তেওঁলোকে অনিচ্ছাত মৰা বুলি লিখিলে ভুল হব। বেছি কথা নকওঁ, তেওঁলোকক সুধি চাব পৰা —কোনটো সত্য।

জীৱনীৰ পাতত যে ব্যক্তিগত বিশেষত্ব নাথাকে তেনে নহয়, কিন্তু ঘাই বিশেষত্ব থাকে লিখাৰ পদ্ধতিত আৰু জীৱনৰ ঘটনা-বোৰৰ উচিত মূল্য নিৰূপণত। এঠাইত পঢ়িছিলো যে এজন লিখকে ভাল এখন উপন্যাস লিখিবলৈ হাবিয়াস কৰি নানা ঠাই ফুৰিলে, নানা অৱস্থাৰ সম্মুখীন হ’ল আৰু তেওঁৰ অভিজ্ঞতাবোৰ সন্নিবিষ্ট কৰি কিতাপ এখন লিখি প্ৰকাশকৰ ওচৰলৈ পঠিৱোৱাত প্ৰশংসা নকৰি গ্ৰন্থখন হাতে লিখা অৱস্থাতে ঘূৰাই পঠিয়ালে, লিখিলে— “অত্যন্ত গতানুগতিক।” মনৰ এই ক্ষুণ্ণ অৱস্থাত এজন ৰেলষ্টেচনত বৈ থকা সহযাত্ৰীক নিজৰ জীৱনৰ ব্যৰ্থতা, প্ৰয়াস আৰু বাল্যাৱস্থাৰ কথা কৈ অন্তৰৰ ব্যৰ্থতাৰ আঘাত পাতলালে আৰু নিজৰ গ্ৰন্থৰ উন্নতি কল্পে পুনৰ অভিজ্ঞতা লাভৰ বাবে ওলাল। কেইবছৰমান পিছৰ কথা। ৰেলগাড়ী অহাত পলম হৈছে, ষ্টেচনত থকা কিতাপৰ দোকানীক সুধিলে, নতুন কি ভাল কিতাপ আহিছে। তেওঁক এখন কিতাপ উলিয়াই দিলে—পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিলে-–পঢ়ি ৰং লাগিল আৰু এইটোও তেওঁৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে কিতাপখন তেওঁ দিয়া নিজৰ অভিজ্ঞতাৰে বৰ্ণনা—ৰেল ষ্টেচনত যে এদিন সহযাত্ৰী এজনক কৈছিল। লিখিলে সেই অপৰিচিত শ্ৰোতাই, ধন আৰু যশও আৰ্জন কৰিলে। তেওঁ নিজে সেই

অভিজ্ঞতাৰ অধিকাৰী হৈ অভিজ্ঞতা ভাৰ স্বৰূপে বহন কৰিছে! মনত ধিক্কাৰ আহিল, আৰু অভিজ্ঞতা নালাগে বুলি ঘৰলৈ উলতি গল। নিজৰ জীৱন বুৰঞ্জীতো সমল থাকিলেই নহয়, পৰিবেশন কৰিবলৈও জানিব লাগে।

॥ দশ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

মই যদি জীৱনী লিখিবলগীয়া হয় অন্ততঃ দুজনৰ জীৱনী নিলিখোঁ বুলি ভাবিছো—তোমাৰ আৰু মোৰ। এই পক্ষপাতিত্বৰ কাৰণ আন একো নহয়, অসম্ভৱ। লিটন ষ্ট্ৰেচি এজন খ্যাতনামা ইংৰাজ জীৱনী-লিখক, তেওঁ এঠাইত বেজাৰ কৰি কৈছে যে ইংলণ্ডত আৰু আগৰ নিচিনা জীৱনী-লিখক নাই। বছৱেলে ডাঃ জনছনৰ জীৱনী লিখি অমৰত্ব লাভ কৰিছে। বছৱেলৰ নিজা গুণ-জ্ঞান আছে এই কথা কোনোৱে স্বীকাৰ নকৰিছিল, বৰং আচাৰ ব্যৱহাৰত কিবা একৰকম মানুহ আছিল। ডাঃ জনছনক দেখি তেওঁ মুগ্ধ হৈছিল, অকল মুগ্ধই নহয়, তদ্গত-প্ৰাণ হোৱা বুলি কব পাৰি। সেই কাৰণে বছৱেলে ডাঃ জনছনৰ জীৱনৰ অতি সামান্য ঘটনাবোৰো হুবহু ভাৱে (তেওঁৰ নিজৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা অৱশ্যে) চিত্ৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, আৰু তাৰ ফলত প্ৰায়বোৰ সৰু ঘটনাও মূৰ্ত্তিমন্ত সত্য যেন হৈ প্ৰতিভাত হৈছিল আৰু পাঠকসকলৰ মনত এটা ছাপ বহুৱাইছিল। অমৰ হবলৈ বেছি ডাঙৰ কাম কৰাৰ আৱশ্যক নাই, অৱশ্যে মোৰ মনেৰে দেই,—সৰু সৰু কাম ভালকৈ কৰিলেই হয়। মোৰ এটা নিজস্ব দুৰ্ব্বলতা আছে যে কৃতী আৰ্টিষ্ট বা শিল্পীসকলক ভাল পাওঁ, জীৱন জীৱন্ত কৰা তেওঁলোকৰ কৃতিত্ব বুলি নহয়, অচেতন পদাৰ্থকো তেওঁলোকে জীৱন্ত কৰে সেই কাৰণেহে। এডোখৰ শিল পৰি থাকিল, তাতে হাতুৰি-বটালি চলাই কি এটা জীৱন্ত মূৰ্ত্তি গঢ়ি তোলে। তাজমহলৰ শিল কেইছটা বেলেগ হৈ থকা অৱস্থাত অকণো কোনো বিশেষ পদাৰ্থ বুলি মন কৰিছিল.—কিন্তু সেইবোৰ

“যথা প্ৰদেশং বিনিবিশিতেন”—যথাস্থানত স্থাপন কৰি কৃতী শিল্পীসকলে কি এটা অপৰূপ বস্তুৰ সৃষ্টি কৰিলে। ইমান দক্ষ শিল্পীসকলৰ ব্যক্তিগত জীৱনী সম্বন্ধে আমি দেখো একোকে নাজানোঁ। তেওঁলোকৰ জীৱনী যদি পাহৰণিৰ গৰ্ভত হেৰাই যাব পাৰে, আমাৰ জীৱনী লিখি কি লাভ বাৰু কোৱাচোন। এই সুযোগতে মই এটা কথা কব খোজোঁ যে আমাৰ বহুতৰে ধাৰণা যে তাজমহল আদি সজোৱাৰ বাবে মোগল সম্ৰাটে বিদেশৰ পৰা শিল্পী অনাইছিল। এই কথাষাৰৰ সত্যতা কিমান আছে নাজানোঁ, কাৰণ পঢ়াশুনাৰ ফালৰ পৰা মই যে পণ্ডিত নহওঁ তুমি জানা,—কিন্তু মই কৃতবিদ্য মানুহৰ লিখনীৰ পৰা (ডাঃ জুলিয়ান হাক্সলিহঁতৰ নিচিনা) জানিব পাৰিছো যে জৰ্দ্দন, লিবেনন, ছিৰিয়া আদি ঠাইত ৰোম ৰাজ্যৰ আমোলত ভাৰতীয় শিল্পী বহুতবোৰ নিয়াই তাত বহুত প্ৰস্তৰ খোদাই আৰু বৃহৎ অট্টালিকা বা মঠ-মন্দিৰ সজোৱাত তেওঁলোকক নিয়োগ কৰিছিল। হৰাপ্পা, মহেঞ্জোদাৰো আদিৰ খোদিত লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ নোহোৱাত পৃথিবীৰ সভ্যতাৰ বুৰঞ্জী এতিয়াও বহুত পঙ্গু হৈ আছে। সৃষ্টি পাতনি নালাগে, এবাৰ যদি সভ্যতাৰ বুৰঞ্জীলৈ তুমি দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰা, দেখিবা যে পৃথিবীত লিখিততকৈ অলিখিত কথাই বেছি, জনাৰ পৰিধিতকৈ অজানাৰ পৰিধি অধিকতৰ বিস্তীৰ্ণ হৈ পৰি আছে। সেই কাৰণে তোমাৰ বা মোৰ বিষয়ে লোকে নাজানিলেই বা ইনো কি ডাঙৰ কথা!

হাঁহি উঠে **human vanity**ত, কি আত্মশ্লাঘা আমাৰ। আমি নাওবৈছা গাওঁৰ পৰা ধেমাজি, ধেমাজিৰ পৰা বদতি, বদতিৰ পৰা বৰদলনি গাওঁলৈ কেতিয়া উঠি গলো, ক'ত আমাৰ পূৰ্ব্বপুৰুষসকল কেইবছৰ থাকিল—এই লৈ হুলস্থুল কৰা, বাক্‌বিতণ্ডা কৰা—কি কাম মই বুজি নাপাওঁ। আমাৰ বংশৰ আঠাইশ পুৰুষলৈ পূৰ্ব্ব-পুৰুষসকল স্থিৰ কৰিব পাৰিলে আমি ডাঙৰ ঘৰৰ বুলি ভাৱোঁ নাম নাজানিলে জানো পুৰুষসকল নাথাকে, আৰু নামটো থাকিলেই

তেওঁ ডাঙৰ মানুহ হল নে? মই এজন ভদ্ৰলোকৰ সম্বন্ধে কোৱা শুনিছিলো যে মই দেউতাকৰ নাম জানো, দেউতাকৰ দেউতাক কোন আছিল মই নাজানো, তেওঁৰ উপৰিপুৰুষ কোন তাকো নাজানোঁ।

সঙ্গীত বিষয়লৈ অহা যাওক। ই এটা বিশাল বস্তু নহয় জানো? ইয়াৰ তাল মান, জাতি কোনে নিৰাকৰণ কৰিলে, কোনে এই ৰাগ-ৰাগিণীবোৰৰ প্ৰথম পুৱাতে আমাক সন্দেহ দিলে—তেওঁলোকৰ একো গমেই নাপাওঁ। কাৰবাৰ নাম যদি জানিব লাগে এওঁলোকৰ নামেই আগতে জনা উচিত। মোৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ যি সকলৰ একো শ্ৰেষ্ঠ দান নাই, মোৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ হল বুলিয়ে তেওঁলোকৰ নাম লিপিবদ্ধ কৰি পেৰা কাকতৰ নকলৰ লগত থৈ দিব লাগে নে? মাজতে এটা যুগ আছিল যেতিয়া সম্পত্তিৰ বাবে পূৰ্ব্বপুৰুষসকলৰ পিয়লৰ পিছত তেওঁলোকৰ নামৰ আৱশ্যকতা সিপিনৰ পৰাও কমি আহিল। মোৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ বুলিয়ে সন্মান কৰিব লাগিল, এই কথাত মোৰ সহযোগ নাই। যাৰে চৰিত্ৰ আঁকিবলৈ যাওঁ তাকে আমি প্ৰায় মহাপুৰুষ কৰি সৃষ্টি কৰোঁ। মহাপুৰুষৰ চৰিত্ৰ আঁকিবলৈ গলে আমি তেওঁক ভগৱানৰ অৱতাৰ কৰোঁ। কোনো এটা বস্তু পূৰ্ণ বা সুস্থ অবয়বৰ নহলে যেন আমি তালৈ শ্ৰদ্ধা দেখুৱাব নোৱাৰোঁ। হাতভগা হেৰা পোৱা শিলৰ মূৰ্ত্তিত যেন কাৰুকাৰ্য্য থাকিবই নোৱাৰে। এইবোৰ এখন অ-শিল্পীমনৰ হে পৰিচয় দিয়ে।

কথাই কথাই বহুত দূৰ আঁতৰি আহিলো। কথাও এটা 'নিছা' —এবাৰ ধৰিলে যেন তাৰ বাগিয়ে নেৰে। তোমাৰ আৰু মোৰ জীৱনী কিয় নিলিখো বুলিছো, বাৰু সংক্ষেপতে কওঁ। আগেয়ে মোৰ নিজৰ কথাকে কোৱা ভাল হব, তাৰ পিছত তোমাৰ। মই যি কাম কৰিছো সেয়ে মোৰ মানবীয় সত্ত্বা, নে যি কৰিব খুজিছিলো, ভাৱিছিলো, সেয়েহে মোৰ প্ৰকৃত পথৰ পৰিচয়। মোৰ দ্বাৰা যিবোৰ

হৈ উঠিল বা কৰা হৈ উঠিল তাৰ কীৰ্ত্তি বা অপকীৰ্ত্তি সকলোবোৰ নিজা জানো? কোন এজন ইহুদীৰ মাজত বাপেকৰ হেৰোৱা গৰু বিচাৰি গৈছিল, কিন্তু সেইদেশত ৰজাৰ আৱশ্যক হোৱাত আৰু বিজ্ঞ সকলে সপোনত দেখা সকলো ৰাজ-লক্ষণ দেখি তেওঁক সেই ৰাজ্যৰ ৰজা পতা হল। জীৱনী লিখিবলৈ গলে তেওঁ ৰজা বা সম্ৰাট, কিন্তু তেওঁৰ এই বিষয়ত কৃতিত্ব কি? বাচ্ছাইচাকু বুলি এজন কচায়ে ৰজা আমানুল্লাক মাৰি নে আটক ৰাখি নিজে দুদিনলৈ আফগানিস্থানৰ ৰজা হল, অকল সেয়ে নহয়, আগৰ ৰাজ-পৰিয়ালৰ ডাঙৰ বিষয়-বৰীয়াৰ দুহিতাৰ লগত নিকাহো হল, দুদিনৰ পিছত আকৌ আততায়ীৰ হাতত প্ৰাণ হেৰুৱালে। ই হল এটা ৰজাৰ জীৱন কাহিনী। ইনো বুৰঞ্জীৰ পাতত কিয় ঠাই পাব লাগে? ইজিপ্তৰ ৰজা ফাৰুক দুদিনতে ক'ত নাই-নুই হৈ গ'ল,—বিবাহিতা পত্নীও তেওঁৰ সঙ্গ ত্যাগ কৰি গুচি আহিল—কেউপিনে ধাৰ-দেউলীয়া— এনেবোৰ ৰজাৰ কাহিনী নো কি শ্ৰীমন্ত কাহিনী, মানুহৰ জীৱনত ই কি উদ্‌গণি যোগাব? জীৱনত কৃতিত্ব লাভ নকৰা সৰু মানুহৰ ইয়াতকৈ বহুত চিত্তাকৰ্ষক আৰু প্ৰাণ-উন্মেষক কাহিনী আছে। সৰু ল'ৰা কেচাবিয়ান্‌কা পিতৃ-আদেশত যথাস্থানত থাকি জাহাজত জুই লগাত পুৰি মৰিল। নিয়মানুবৰ্ত্তিতাৰ কি জ্বলন্ত কাহিনী, পানীৰ সোঁত বন্ধ কৰি খালত পৰি থকা মুনি-বালক উদ্দালকৰ কাহিনী কি চমক্‌প্ৰদ! সাহিত্য এৰি দি আমাৰ সাধাৰণ জীৱনতে কিমান জ্বলন্ত আত্ম-ত্যাগৰ বা সত্য-নিষ্ঠাৰ কাহিনী পাওঁ। মই জানো এগৰাকী তিৰোতাই বঙ্গদেশৰ আকালৰ সময়ত নিজে নাখায় নিজৰ ভাগৰ ভাত বুঢ়া পিতাকক খাবলৈ দি ধীৰে ধীৰে মৃত্যুৰ বাটত আগবাঢ়িছিল আৰু মৃত্যুৰ গৰাহত নোহোৱা হল। তেওঁৰ জীৱনত ক'ত চিন ছাপ থাকিল? জীৱন্ত অৱস্থাত নিজৰ পুত্ৰ পুত্ৰীও সেইবাবে হাঁহি আৰু গঞ্জনাও যাচিছিল—যে ইমাননো মূৰ্খ থাকেনে নিজে নাখায় লোকক খুৱায়?

আমি নিজে যিবোৰ কৃতিত্ব বুলি ভাৱো প্ৰকৃত অৰ্থত সেইবোৰ কৃতিত্ব হয়নে ? মোৰ এজন বন্ধু আছে, ধৰা, তেওঁ বহু অন্যায় কৰি অৰ্থ সঞ্চয় কৰিলে। তেওঁ ধনী এই কথাটোহে মানুহ জানে কিন্তু অৰ্থ কৈ ঘটিলে এই কথাটো সম্যকৰূপে নাজানে, হয়তো তেওঁৰ ল'ৰা-ছোৱালীও নাজানে। তেওঁৰ জীৱনী কোনোবাই লিখিলে বা টকা পইচা দি ল'ৰা-ছোৱালীহঁতে কাৰবাৰ হতুৱাই লিখালে,—সেইখন এখন গৌৰৱময় গ্ৰন্থ হব নে ? কেতিয়াও নহয়। সেইখন এখন বৰ্ণনাৰ পুথি হে হব, প্ৰাণৱন্ত নহয়। আমাৰ জীৱনৰ ঘটনাৱলীৰ লিখিত বৰ্ণনা তেনে এটা পৰ্য্যায়ত পৰা একো আচৰিত নহয়, তাতকৈ অলিখিত কাহিনীৰ আকৰ্ষণ বেছি উপভোগ কৰিছো। তোমাৰ মোৰ মিলনৰ এটা গধূলি লোকৰ চকুত তেনেই অৰ্থহীন। এবাৰ মই লুচাই পাহাৰলৈ গৈছিলো—এতিয়া নাম হৈছে—'মিজো-ৰাম' বা মিজো হিল! এই ঠাইখিনি আওঁচেৰিয়া যদিও শিক্ষা-দীক্ষাৰ সমাদৰ আছে আৰু ডেকা গাভৰু সকলোৰে শিক্ষাৰ প্ৰতি ৰাপ আছে। যোৱা দ্বিতীয় মহাযুদ্ধৰ পাছত পাশ্চাত্য প্ৰভাৱ হয়তো অলপ বেছি পৰিলক্ষিত হৈছে। তাতো বিদেশী মিলিটেৰিৰ আড্ডা থাকিব পাৰে। যেয়ে নহক, গধূলি বহুত ডেকা-গাভৰুক হাতত ধৰি জুম বান্ধি ফুৰা দেখা গৈছিল। তেওঁলোকৰ সাজ-সজ্জাও বিশেষ চকুত লগা ধৰণৰ আছিল। দিনত কিন্তু তেনে সাজ-সজ্জা কৰা গাভৰু বেচি দেখা নগৈছিল, বৰং আঠুমূৰীয়া কাপোৰ পিন্ধি কান্ধত খৰি লুৰিবৰ কাৰণে খাং আৰু পানী অনাৰ কাৰণে বাহৰ চুঙা গোটাচেৰেক সেই খাঙত সুমুৱাই লৈ পাহাৰৰ সৰু বাট ধৰি নামি যোৱা বা উঠি অহা গাভৰুহে বহুত দেখা গৈছিল। মই প্ৰশ্ন কৰি জানিব পাৰিলো যে দিনৰ সেই পৰিশ্ৰমী ছোৱালীবোৰেই ৰাতিৰ সুসজ্জিতা লাস্যময়ী নাৰীসকলৰে সৈতে একে। দিনৰ সকলো দুঃখ পাহৰে প্ৰেমাস্পদসকলৰ লগত গধূলিৰ হাঁহি-ধেমালিত, দুখ-সুখৰ দুযাৰ কথাত। তেনে এটা ক্ষণৰ প্ৰকৃত ছবি অঁকা সকলোৰে পক্ষে

সম্ভৱ নহয়। কাৰণ সুকুমাৰ তুলিকা নহলে কৰবাত কৰ্কশতাই তাৰ কোমলতাখিনি মোহাৰি পেলাব অথবা অস্পষ্ট কৰিব। সেই কাৰণে তোমাৰ মোৰ গৌৰৱৰ ক্ষণবোৰ মোৰ লিখনীক বিশ্বাস কৰি আঁকিবলৈ দিবলৈ টান পাওঁ।

॥ এঘাৰ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

নানা বৰণৰ মেঘৰ চপৰা আকাশত ভাহি ফুৰাৰ দৰে কবি সকলোবে দুই এটা কথা আমাৰ মন-আকাশত ঘূৰি ফুৰে—যেনে 'সঙ্গীত মুখৰিত গগনে।' গগন বুলিলেই কিবা এটা প্ৰশস্ততাৰ ভাৱ মনলৈ আহে আৰু সেই vault বা খোৰোংটো সঙ্গীতেৰে ভৰাই ৰখা হয় আৰু তাত বিচৰণ কৰিবলৈ দিয়া হয় মনটো কেনে লাগে। কেউপিনে কেৱল সঙ্গীত, উশাহত সঙ্গীত, স্পৰ্শত সঙ্গীত, আউজিছা সঙ্গীতত, হাত-ভৰি জুৰাইছা সঙ্গীতত, চাইছা সঙ্গীত, শুনিছা সঙ্গীত, মৌজাল পাতল কৰি যেন তাৰে তোমাক আৱৰি থৈছে, মলয়তকৈও মৃদু কিবাৰে তোমাৰ গাত বা দিছে। ক্লাছিকেল (সংস্কৃত) কবি-সকলৰ সৃষ্ট নায়িকাৰ মনোজ কষ্ট নিবাৰণ কৰিবলৈ যেন পদুমৰ মোৰ্লানৰ হে ব্যৱস্থা কৰা হৈছে,—বুকুৰ তাপত পদুমৰ কোমল পাত লেৰেলি গৈছে, বাহুৰ উমত মোলান গৰম হৈ আহিছে, তাৰ বগা ৰং কমি গৈছে, অলপ নিস্তেজ সেউজীয়া হৈ আহিছে, তেওঁলোকেই কল্পনা কৰিছিল ভাল, অৱসৰো আছিল। আজি যেন সেই দিনৰ লোধ্ৰৰেণু সৰি সৰি নোহোৱা হল। ছিন্ড্ৰিৰ কলত মোনক মোনে মাৰ ওলোৱাৰ দৰে থলিয়াক থলিয়াই যেন পাউদাৰ ওলায় (তাত আতাগুৰি মিহলি নাথাকে তো ?)—আৰু সেইবোৰকে টিনৰ বোটলত ভৰাই বেচে আৰু আমাৰ ৰূপহীসকলে তাকে গালে-মুখে ঘঁহি গোটেই গাটোকে ফপৰিয়া কৰে। অন্ততঃ মই ভাৱোঁ তেনে ফপৰিয়া বুলি। এইটো অৱশ্যে মোৰ সংস্কাৰগত দোষ। আচলতে শিক্ষিত মনত জেকিল আৰু হাইডৰ গল্পটোহে মনত পৰা উচিত।

শেষ পৰ্য্যায়ত হাইডৰ অৱস্থাই ঘটে গৈ, পুনৰ আগৰ ৰূপ পোৱা টান হয়।

তোমালৈ ঘনাই মনত পৰে এই কাৰণে যদিও তোমালৈ মোৰ মনত পৰে এই কথাষাৰ কবলৈকে নিষেধ কৰিছা। তোমাৰ বাৰু ৰূপসজ্জালৈ কিয় আসক্তি নাছিল—তুমি জানো লোকে ধুনীয়া বুলিলে ভাল নাপাইছিলা ? তোমাৰ কৰায়িত দৃষ্টি যদিও মোৰ সঘনে মনত পৰে, আজিও জানি বিৰক্ত হবা যে মোৰ ভাষা বিষয়ত সংযম এতিয়াও নাহিল। কোনোবা এজন ডাঙৰীয়াই ভীমৰ ভাওত ৰঙ্গমঞ্চত নামি ভাও দিয়াৰ শেহত মঞ্চৰ কাঠৰ পাতত গোৰ মাৰি এইবুলি কৈহে ভূমিকাটো সতেজ কৰি তুলিছিল, "ভীমৰ বীৰদৰ্পে পদাঘাত।" তুমি মোৰ এই উদাহৰণ দেখি কলাহেঁতেন—"আপুনি যি গাৱঁলীয়া গাৱঁলীয়াই থাকি গ'ল,- আমাৰ চহৰীয়া অভিনেতাই কেতিয়াও এনে নকৰে।" বাৰু, তোমাক এগৰাকী চহৰীয়া অভিনেত্ৰীৰ কথা কওঁ, শুনা—ছোৱালী ৰূপহী, পাট গাভৰু—কুৰি একৈশৰ দোমোজাত, গ্ৰেজুৱেট। বাপেক মাকে উপযুক্ত দৰা বিচাৰি পোৱা নাই। ছোৱালীয়ে নিজে ছিপজৰী হাতত লৈছে, দৰা ধৰিবলৈ, নিজৰ ডিঙিত দিবলৈ নহয়। পলঙা ডেকা, ৰূপহ, তেজে ফুটু-ফুটু কৰে, ছোৱালী দেখিলেই পিচে পিচে চেকুৰ নামাৰে, পুলুকা মাৰি বিৰিণা জোপৰ মাজতে নোহোৱা হয়। কোৱাচোন—এনেজন ডেকাক প্ৰাণৰ সুমিষ্টতা বা প্ৰেমৰ ৰাগি কেনেকৈ নিবেদন কৰে—চহৰীয়া শিক্ষিতা গাভৰুৱে ? মাক-বাপেকে চাহ খাবলৈ মতা সহজ উপায়, কিন্তু আজিকালি অকলশৰে অৰ্থাৎ যুগলে চিনেমা চোৱাটোহে হেনো চিপজৰী লগোৱাৰ বেছি প্ৰশস্ত উপায়। কিন্তু এই ডেকাজনে বিধবা মাকৰ লগতহে হেনো চিনেমা চায়, এফালে মাক, এফালে ভনীয়েকক লৈ সুৰক্ষিত হৈহে হেনো চিনেমা ঘৰত সোমায়। চাহ খাবলৈ মাতিলে, ডেকাজনক আৰু তেওঁৰ ভনীয়েকক। চাহ খাই ওলাই আহোঁতে পাঞ্জাবীৰ

তলৰ জেপত হেনো এটা ৰসগোল্লা সুমুৱাই দি পঠিয়ালে প্ৰাণৰ মিষ্টতা বুজাবলৈ ছোৱালীজনীয়ে। দৰৱে গুণ দিলে। ছোৱালী-জনীৰ লগত ডেকাজনৰ যথা সময়ত বিয়া হৈ গ'ল। এইটো মোৰ গাৱঁলীয়া ভীমৰ অভিনয়তকৈ কি বেলেগ ধৰণৰ অভিনয় দেখিলা? অৱশ্যে এনে অৱস্থাত মোৰ নিজৰ reaction বা প্ৰতিক্ৰিয়া কি হলহেঁতেন বুলি যদি সোধা—হয়তো অনুৰূপ হলহেঁতেন—এই ছোৱালীক মই দেখিলেও ভবিষ্যতে পলালোহেঁতেন কাৰণ ৰসগোল্লাটো জেপত পাই চোলাটো নষ্ট কৰাৰ বাবে ইমান খং উঠিলহেঁতেন যে তেতিয়াই গেঞ্জিটো গাত সুমুৱাই লৈ ধোবাৰ ঘৰলৈ দৌৰিলোহেঁতেন আৰু ছোৱালীজনীক দেখিলেও ধোবাৰ কথাহে বেছিকৈ মনত পৰিলহেঁতেন। কিন্তু এটা কথা দেই, ঘৰত বহি যিবোৰ কথা ভাবোঁ কৰ্ম্মক্ষেত্ৰত কেতিয়াবা নহয়, বেছিভাগ সময়তে তাৰ ওলোটাটোহে হয়। এই ছোৱালীজনীৰ অভিনয় সম্বন্ধে যদিও মোৰ আলোচনাটো বিদ্ৰূপ বা হাস্য-কটাক্ষ ভৰা যেন দেখিছা, প্ৰকৃতপক্ষে তেওঁৰ চকুৰ সমুখত মই ভেড়া যেন হৈ গৈছিলো, এতিয়াহে নোমবোৰ মিহি কৰি অলপ মানুহ-মুৱা হৈছো। এদিন হঠাৎ মোক দেখি গিৰিয়েকে অৱশ্যে সহধৰ্ম্মিণীৰ ইঙ্গিতত দুয়ো সমুখত উঠি যোৱা মটৰ গাড়ীখন ৰখালে আৰু মোৰ লগত অলপ বাক্যালাপ কৰিলে। মই তেওঁলোকৰ ৰূপ-যৌৱন আৰু গৌৰৱহে বোধ কৰিলো, ৰসগোল্লাৰ কথাও মনত নপৰিল, ধোবাৰ কথা যে মনলৈ নাহিলেই, বৰং গাড়ী নৰখাই বোকা ছটিয়াই যোৱা হলেহে বেয়া পালোহেঁতেন। চোৱাচোন কিমান অলপতে আমি সন্তুষ্ট হওঁ।

তোমাক ভাল পাইছিলো এই কথাটো কোৱাৰ একো অৰ্থ নাই, নহয় জানো—কাৰণ ইয়াৰ দ্বাৰাই তোমাৰ মনলৈও গৌৰৱৰ স্ফীতি নাহে, মৱো দুমুনিয়াহত গলি নাযাওঁ। কিন্তু what next—তাৰ পিছত কি ভাল পাওঁ? তাৰ পিছত কি ভাল পাওঁ—এই

কথাটোৱে সদায় তোমাক আনন্দ দিছিল আৰু সদায় সেই কথাটোৰ উমান লোৱাতে তোমাৰ অসাধাৰণ উদ্যম দেখিছিলো। মোৰো এই next বা পিছৰ পদাৰ্থটো যে ইমান অপাৰ সেই ভাবি মৱে নিজে আচৰিত হওঁ। জগতত ইমান বস্তুক ভাল পাব পাৰি, তথাপি মানুহে আত্মহত্যা কৰে, তথাপি অকলশৰীয়া বোধ কৰে। এবুকুৱা পানীত পিয়াহত মৰাৰ নিচিনা, তোমাৰ মনত আছেনে সেই যে সৰু চৰাইটোৰ কথা কৈছিলো? মোৰ হলে এই চৰাইটোৰ কথা এতিয়াও মনত আছে, মই তাক এতিয়াও দেখো, চকু মুদিব নালাগে, মোৰ হাত-ভৰি, অঙ্গ-অবয়ব যেনেকৈ দেখো তাকো তেনেকৈয়ে দেখোঁ। যেন চিৰন্তন ভাবে সেই গছজোপাত পৰি ঠিক তেনেকৈয়ে খুটিয়াই আছে, বোধহয় নতুন গজালি উঠিছিল, তাৰে কোমল পাতৰ আগত খুটিয়াইছিল। মোলৈ যেন ঠিক তেনেভাবেই চাইছে, এবাৰ মোলৈ চায় আকৌ এবাৰ গছত খোট মাৰে। তাৰ জীৱনটোলৈ নো মোৰ কি মায়া সোমাইছিল? বাটৰুৱা মই, অথচ, দহ পোন্ধৰ মিনিট বৈ তাকেই নাচাইছিলো নে? ক'ৰ পৰা এই মায়া, কিয় আহে? ৰূপহী গাভৰুলৈ চোৱা হলে ভাবিলেহেঁতেন ৰূপত তন্ময় হৈছো। লোকৰ চিকচিকীয়া মটৰ গাড়ীলৈ চোৱা হলে ভাবিলেহেঁতেন ঈৰ্ষাতে চাইছো, শূন্যলৈ চোৱা হলে ভাবিলেহেঁতেন উদাস হৈছো বুলি।

মানুহৰ প্ৰত্যেক কাম-কাজই যেন মোলৈ এটা তন্ময়তা আনে। মগনীয়া এটা লাখুটিত ভৰ দি খোজ কাঢ়ে। তাৰ মুখখনলৈকো মোৰ মায়া জন্মে। সিনো কি ভাৱে? অকল ভিক্ষাৰ কথাকে ভাবে নে সি? নহয়, মোৰ নিচিনা নিশ্চয় সিও বহুত কথা ভাবে, বহুত কথাতে সিও ৰস পায়, তাৰো বিক্ষোভ জাগে, সিও কোনোবা কল্পনা লোকত উৰি ফুৰে, কেতিয়াবা হঠাৎ কঠিন বাস্তৱতাত থেকেচা খাই পৰে। এদিন দুজন মগনীয়াৰ আলোচনা শুনিলো, শুনি অলপ আচৰিত হৈছিলো, সিহঁতে business

আলোচনা কৰিছে, ক'ত কিমান কম পৰিশ্ৰমত সৰহ ভিক্ষা গোটাব পাৰি এজনে তাৰ উমান আন এজনক দিছে আৰু কি উদ্দাম আগ্ৰহেৰে!

এদিন এগৰাকী বাঁটত পৰি থকা ভিখাৰিণী দেখিলো, লেতেৰা গোন্ধোৱা কাপোৰেৰে দেহটো আচ্ছাদিত, আলিৰ কাষত বাগৰি পৰি আছে, কিন্তু হাতত বিচনি এখনেৰে জধলা মূৰতো মাজে মাজে বিচি আছে,—অকল জহৰ হাত সাৰিবলৈকে চেষ্টা কৰা নাই, দুই-এফাকি গীতো গাই আছে, প্ৰেমৰ গীত। কোনোদিনাই তাই বাস্তৱ প্ৰেমৰ হাত সাৰি আহিলে চাগে; তথাপি তাৰ লহৰটো তাইৰ মনত মাৰ যোৱা নাই, আজিও প্ৰেমৰ সঙ্গীত গাই নিজৰ মনটো নিচুকাইছে। কোনে জানে যে তাই এসময়ত কাৰবাৰ অন্তৰ ৰাজ্যৰ ৰাণী নাছিল, কোনে জানে তাইৰ চকুৰ চাৰনিত প্ৰেমৰ জলক নচা নাছিল। জীৱনৰ সকলো অতীত নে সকলো বৰ্ত্তমান? মই তাইৰ ওচৰত লেপেতা খাই বহি তাইৰ অতীতটো জানিবলৈ ইমান ভাল পালোহেঁতেন। তাই কিজানি ভাবে যে মই তাইক উপহাস কৰিবলৈ ওলাইছো, সেই কাৰণেই নৰলো,— সেই কাৰণেই তাইৰ কাষত নবহিলো। কিন্তু জীৱনৰ দৃশ্যপটত যিমানবোৰ দৃশ্য ভাহি উঠে তাইৰ মূৰ্ত্তিটোও তাৰে অন্যতম। কিহে তাইক পাগল কৰিলে, ক'ত তাইৰ সামান্য ভুল হ'ল, কিহে তাইক জুৰুলা কৰিলে—এই প্ৰশ্নবোৰ বাৰে বাৰে মনত হেন্দোলি উঠে।

গছত কোব খাই উৰাজাহাজ ভঙ্গা, বা ইঞ্জিনত শগুণ সোমাই উৰাজাহাজৰ দুৰ্ঘটনা হোৱা ইয়াতকৈ ডাঙৰ ঘটনা নে? সেইবোৰৰ কাৰণে 'বোৰ্ড অফ্ এন্‌কোৱাৰি' বহে কিন্তু মানুহৰ জীৱনৰ আকস্মিক দুৰ্ঘটনা লৈ কোনো প্ৰকাৰৰ অনুসন্ধান নহয়। প্ৰত্যেক মানুহ আটলাণ্টিক সাগৰত ম্লান হোৱা টাইটানিক নহয় বুজো, কিন্তু নিচেই পেলাই দিবলগীয়া নাওৰোতো নহয়।

সেই ভিকহু তিৰোতাজনীয়ে, 'সঙ্গীত মুখৰিত গগন'ৰ আভাস পাইছিল নে? যদি পাইছিল, মোৰ খেদ নাই। জীৱন যেতিয়া যাব সেই সঙ্গীতৰ আকাশত বিলীন হোৱাতকৈ সৌভাগ্য কি আছে?

॥ ১২ ॥

অৰুণা,

সময়ত মনত নানা ভাৱৰ উদ্ৰেক হয়, ভাল বেয়া সকলো। বহুত দিন ভাবিছো ভাল পোৱাৰ কথা কিন্তু কাক? 'কস্মৈ দেবায় হবিষা বিধেম'—কোন দেৱতাক পূজা কৰিম—এইটো এটা মানুহৰ মনত আজন্ম উঠা প্ৰশ্ন। সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে যেতিয়া ভগৱানৰ কথা কয় শুনি ভাল লাগে। তেওঁলোকে যে ভগৱানৰ কিবা ভাবি কয় তেনে নহয়, ডাঙৰৰ পৰা শুনি শুনি এটা idea (ধাৰণা) কৰে। তেওঁলোকৰ মতে ভগৱান সৰ্ব্বশক্তিমান, সৰ্ব্বজ্ঞ। অকল সেয়ে নহয়—কথাও শুনে, ডাঙৰৰ ভাষাত—'ভৃত্যানুগ্ৰহ-কাতৰ'। সৰু ল'ৰা-ছোৱালীয়ে বিশ্বাস কৰে ভগৱানে নৰিয়া অনায়াসে ভাল কৰি দিব পাৰে, মাক পৰলোকত থাকিলে তাতো এওঁলোকৰ মঙ্গল সমাচাৰ দিব পাৰে। সেইটো এটা মনে পতিয়ন মনা অৱস্থা। কিন্তু এই ল'ৰা-ছোৱালীসকলে ডাঙৰ হলে প্ৰশ্ন কৰে 'ভগৱানো জানো আছে?' ভগৱান থকা বোলাটো জানো বলিয়ালি নহয়?'—'এইটো এটা মানৱ মনৰ ভ্ৰান্তি, নহয় জানো?'—শুনিলে ভাল লাগে। মনে বস্তু প্ৰমাণ কৰি গ্ৰহণ কৰিবলৈ ক্ৰমে সাজু হৈ আহিছে, ইয়াকেই বুজা যায়। ভগৱান থকা নথকা প্ৰাসঙ্গিক প্ৰশ্ন নহয় বা আমাৰ আলোচ্য বিষয় নহয়।

ভাল পোৱাৰ আসক্তি কিয় হয়, এইটো এটা প্ৰাসঙ্গিক প্ৰশ্ন। ঘৃণা কিয় হয়, বিতৃষ্ণা কিয় হয়, অৱজ্ঞা কিয় হয়? সুখ কোনটোত, ব্যথা ক'ত? শাস্ত্ৰত হোনো আছে—'নাল্পে সুখমস্তি, ভূমৈব সুখম,' অলপত সুখ নাই, অতি বৃহতত হে সুখ।

যাক ভাল পায় তেওঁ সুখী নে যেয়ে ভাল পাই তেওঁ সুখী? বোধহয় দুয়ো সুখী। ঘৃণাতো সেই একে কথা, যাক ঘৃণা কৰে তেওঁ অসুখী, যেয়ে ঘিণ কৰে তেওঁও অসুখী, তথাপি ঘিণ কৰোঁ কিয়? ঘৃণা আহে, কিয় আহে? প্ৰীতি অবাঞ্ছিত ভাব আহে নে নাহে, বোধহয় আহে। প্ৰীতি বেছিকৈ আহে নে ঘৃণা বেছিকৈ আহে? নিজ নিজ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, নহয় জানো? নীৰস প্ৰশ্ন তুমি কবা। নীৰস নহয়, জীৱন মথি কেতিয়াবা এইবোৰ প্ৰশ্ন উঠে।

পূজা মানুহৰ পক্ষে প্ৰকৃতিগত হয়নে নহয়? নহয়, ভাৱপ্ৰৱণতা। তুমি কবা,—**man is an economical unit**—খোৱা পিন্ধা আদি লৈয়ে মানুহ বিব্ৰত থাকে, তুমি কবা, আৰু খোৱা পিন্ধা আদি হৈ গলেহে মানুহে পূজা সেৱা, স্বৰ্গ-নৰক আদিৰ কথা ভাবিব পাৰে, তুমি কবা কাৰো ভাৱৰ লগত বিৰোধ কৰাৰ মোৰ ইচ্ছা নাই, তাৰ মূল কাৰণ হ'ল, তাত আনন্দ নাই। য'ত আনন্দ নাই তালৈ যাবলৈ মোৰ বৰ অনিচ্ছা।

এদিন কাৰ্য্যবশতঃ এটা আইন আদালতত সোমাইছিলো। বিচাৰকে প্ৰবীণ আইন-ব্যৱসায়ী এজনক সুধিছে আইন আদালতৰ কিবা এটা পদ্ধতি সম্বন্ধে—যে এই বিষয়ত কি বিধান? উকিলজনে উত্তৰ দিলে—'মোৰ অভিজ্ঞতাত এইটো এনে হব লাগে।' বিচাৰকে প্ৰশ্ন ঘূৰাই কৰিলে, উকিল জনেও একে উত্তৰকে দিলে। জজৰ ধৈৰ্য্যচ্যুতি হ'ল আৰু কলে—'মই অপোনাৰ অভিজ্ঞতাৰ বিষয়ে সোধা নাই নহয়,—আইনৰ বিধান সম্বন্ধেহে সুধিছো।' উকিল নিৰুত্তৰ হ'ল, হোৱাৰে কথাও। কাৰণ জীৱনৰ বা অভ্যাসৰ অভিজ্ঞতা আৰু আইনৰ বিধান সম্পূৰ্ণ বেলেগ বস্তু দুটা। মানুহে অপৰিণীতা তিৰোতা এগৰাকীক ভাল পাই সকলো সম্পত্তি মৰণৰ সময়ত তেওঁকে দি যোৱাৰ কথা ভাবিব পাৰে, কিন্তু মিতক্ষৰা নীতি মতে চলা পৰিবাৰ হ'ল এই বিষয়ত আইনৰ যথেষ্ট বাধা আছে।

অথবা পুং-নামক নৰকৰ পৰা ভবিষ্যতে ত্ৰাণ কৰিব বুলি অকল ল'ৰাবোৰকে সা-সম্পত্তি দি যোৱাৰ কথা ভাবিব পাৰে, কিন্তু আইনৰ কবলত ঋণী প্ৰবাসী জোৱাঁইয়ো সেই সম্পত্তিৰে ধনী হৈ আগৰ দিনত হলে ৰায়চাহাব, ৰায়বাহাদুৰ পৰ্য্যন্ত হব পাৰিলেহেঁতেন ; আজিকালি পদ্মশ্ৰী বা পদ্মবিভূষণ খিতাপ পায়নে নাপায় সুকীয়া কথা। মোৰ ইমানবোৰ বকলা মেলাৰ উদ্দেশ্য হ'ল, মানুহে সাধাৰণতে নিজৰ অভিজ্ঞতাৰে চলিবলৈ ভাল পায় বেছি, কিন্তু সমাজে প্ৰণয়ন কৰা আইনৰ বা অৱস্থাৰ বান্ধোনত পৰি আচৰণ কৰে অন্যৰূপ।

ধৰা যাওক, মই বিবাহিত মানুহ, স্ত্ৰী মোৰ লগত বৰ্ত্তমান। লোকৰ ভাৰ্য্যা এগৰাকী দেখি মই ভাল পালো। সতকাই সেই মহিলা গৰাকীক কেনেকৈ দেখনিয়াৰ বুলিবা,—তোমাক ধৰিব নহয় লগৰ জনীয়ে হাউৎ কৰে! অভিজ্ঞ গিৰিয়েকে কব—'দেখিবলৈ বেয়া নহয়, তিৰোতা গৰাকী—নহয় জানো?' ভাৰ্য্যাই উত্তৰ দিব —'আপুনি জানো কি দেখিলে কব নোৱাৰোঁ,—কপালখন উঠা, চকু দুটা সৰু আৰু যিহে খোজ! মাইকী মানুহৰ তেনে গতিবিধি কি ভাল দেখে কব নোৱাৰো।' তাৰ পিছত আৰু গিৰিয়েকে কি মাতিব, তথাপি যদি চেষ্টা কৰে কব পাৰে,—'তেজ পানীয়ে বেয়া নহয় ৰবা।' 'থওক, থওক—এই সোপা সেই কিবা ৰুজ নে ফুজ ঘহি আহিছে, শেঁতা পৰা বৰালি মাছৰ দৰে গাটো।' ইয়াৰ পিছত কি কব আৰু—তেতিয়া এক মাত্ৰ বিধান হ'ল মৌন শ্ৰদ্ধা। ঘৈণীয়েকে অলপ উমান পালেও ইয়াৰ প্ৰতিৰোধ কৰা তেওঁৰ পক্ষে টান আৰু গিৰিয়েকেও মনতে দোহাৰিব পাৰে,—'you must pay the devil his due'—অৰ্থাৎ দেও ভূত হলেও তাৰ প্ৰাপ্য পূজাখিনি দিব লাগে।

মৌন শ্ৰদ্ধাত কৰ নাই, মুখৰ শ্ৰদ্ধাত ভৰণি আছে, অৱশ্য লাভও আছে। মন্ত্ৰী আহিল, চাহ খাবলৈ মাতিলা, মন্ত্ৰীয়ে জানিলে তুমি তেওঁৰ গুণৰ উপাসক, তেওঁৰ লগৰ মানুহে দেকেচি খালে,—

তেওঁলোকে ভাবিলে যে তুমি মন্ত্ৰীৰ বন্ধু, কেতিয়াবা তোমাৰ দ্বাৰাই কিবা কাম হব পাৰে বুলি সদায় তোমালৈ খাতিৰৰ দৃষ্টিৰে চায়, দৃষ্টিহে দেই কিন্তু সম্যক উপলব্ধি নহয়,—আৰু তুমিও চেগ চাই মন্ত্ৰীৰ পৰা ইবিধ সিবিধ সুবিধা উলিয়াই লব পাৰা। আৰু যদি মন্ত্ৰীয়ে ভোট বিচৰাৰ সময়ত তুমি এডুখৰি পুৰণি মটৰ যোগাৰ কৰি মন্ত্ৰীৰ কন্‌ষ্টিটিউৱেঞ্চিত মন্ত্ৰীৰ প্ৰকাশ্য গুণ-গান কৰি ঘূৰিব পাৰা,—হাজাৰ টকা পৰে পৰক,—পিছৰ জুৰাত তুমি তাৰ দহ গুণ উলিয়াই লব পাৰিবা,—তেতিয়া হলে অকল মুখৰ শ্ৰদ্ধাই নহয়,—good investment অৰ্থাৎ মৰাপাতৰ কলৰ 'শ্বেয়াৰ' কিনাতকৈ ভাল ফুটত টকাখিনি লগালা। এইবোৰত যদি সুবিধা নহয়,—মন্ত্ৰীয়ে যেতিয়া য'ৰে টকাৰে নহওক চেণ্টাৰৰ মন্ত্ৰীক পাৰ্টি দিব, তেতিয়া—আম, বেঙেনা, আচাৰ কিবা যোগাৰ কৰিব পাৰা নে চাবা—তাৰো মূল্য আছে। আজিকালি মানুহে বিশেষকৈ বৰমূৰীয়া হলে—শ্ৰদ্ধাৰ বিজ্ঞপ্তি বিচাৰে, তোমাৰ পেটৰ ভিতৰৰ শ্ৰদ্ধালৈ কোনে ভাৰে? ডাঙৰীয়া আহিলে গেট সজাবই লাগিল—পইছা কাৰ? ঠিকাদাৰৰ। ঠিকাদাৰে এই পইছা ক'ত পায়—চৰকাৰৰ পৰা, চৰকাৰে কিয় দিয়ে আলবাৎ দিব নহলে গেট সজাব কোনে? গেট কিয় সজাব লাগে—ডাঙৰ মানুহ আহিব যে। ডাঙৰ মানুহ জানো গেট নহলে আলিৰে যাব পাৰে? নহলে আলিত কোনোৰে নৰখাব নহয়। আলিত নৰখালে জানো যোৱা নহয়? যোৱা হব, কিন্তু তুমি অহাৰ সাৰ্থকতা ক'ত যদি ৰাইজে তোমাৰ বাবে জুম বান্ধি ৰৈয়ে নাথাকিল। ইমানবোৰ মানুহৰ কম সময় নষ্ট হয়নে বৈ থাকোঁতে? তুমি ফ্ৰান্স দেশৰ বুৰঞ্জী নিশ্চয় পঢ়া নাই—চতুৰ্দ্দশ লুইৰো ৰক্ষিতা পেম্পাদেৰে হেনো কৈছিল, 'After me the deluge' অৰ্থাৎ মই ৰজা, ময়ে ৰাজ্য—মোৰ অনুপস্থিতত সকলো প্ৰলয়ত মাৰ যাব।' বৰমূৰীয়া হলে সেই ভাৱটো থাকিব লাগে, নহলে বৰমূৰীয়া কিহৰ হলো? শুনিলে অৱশ্যে হাঁহিব কিন্তু ভাৰতৰ বুৰঞ্জীত ইও লিখা থাকিব যে

কোনো কোনো সৰ্ব্ববাদী-সন্মত নেতাক আদৰিবলৈ চাহবাগানৰ নিৰক্ষৰ কুলিসকলক ভাড়া কৰা মটৰেৰে আনি বিমানঘাটিত থিয় কৰি ৰখা হৈছিল—যাতে নেতাই অৱতৰণ কৰিয়েই দেখে যে অকল উচ্চপদস্থ কৰ্ম্মচাৰীসকলে তেওঁক আদৰিবলৈ ৰৈ থকা নাই, বুভুক্ষু দেশবাসীয়ে তেওঁৰ 'দৃষ্টিৰ কাঙাল' হৈ ভাত-পানী এৰি এই ৰ'দত থিয় হৈ আছে। এবাৰ ছ'দপুৰত গান্ধী থকাৰ দৃশ্য এই (মুখৰ শ্ৰদ্ধা প্ৰয়াস) নেতাসকলে মনত পেলাব নে—সেই মানুহবোৰক মহাত্মাক দৰ্শন কৰিবলৈ কোনোৱে মতাই অনা নাছিল,—গাড়ী ভাড়া কৰি অনাৰ তো কথাই নাই,—তাত আছিল সেই জনসমাগমৰ মুখত মৌন শ্ৰদ্ধা।

মৌন শ্ৰদ্ধাৰ স্থান মুখৰ শ্ৰদ্ধাৰ বহুত ওপৰত। একলব্যৰ কথালৈ মনত পৰে। ব্যাধৰ ল'ৰা,—ৰজাৰ ল'ৰাৰ শিক্ষক দ্ৰোণাচাৰ্য্যক ক'ত পাব, কিন্তু দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ মাটিৰ পুতলা সাজি তাৰ ওচৰতে যুদ্ধ বিদ্যা বা শৰনৈপুণ্য শিকি স্বয়ং দ্ৰোণাচাৰ্য্যকে স্তব্ধ কৰি দিছিল। দ্ৰোণে নিজেই জনা নাছিল যে তেওঁৰ এনে এজন উপাসক আছিল বা তেওঁলৈ থকা ভক্তি আৰু শ্ৰদ্ধাৰ সহায়ত ইমানখিনি জ্ঞান আহৰণ কৰা সম্ভৱ হৈছিল। যেয়ে শ্ৰদ্ধা কৰে আচলতে সেয়ে উপকৃত হয়। শ্ৰদ্ধা জ্ঞান আৰু ভক্তিৰ হৃদ্য তৰ্পণ, আন একো নহয়। ইটোৱে সিটোৱে পৰস্পৰ নিগূঢ় সংযোগ স্থাপনৰ ই অতি সূক্ষ্ম আৰু সুমিষ্ট পন্থা। বাহিৰত অদৃশ্য হলেও ভিতৰি ভিতৰি ই পৰস্পৰক আকৰ্ষণ কৰে আৰু মানসিক সমতা অনাত সহায় কৰে।

জগতৰ কিমানক আমি ভাল পাওঁ, কিমানৰ প্ৰতি আমাৰ শ্ৰদ্ধা জাগে। মুখ তুলি কবলৈও বহুত সময়ত সুযোগ নাপাওঁ। তথাপি শ্ৰদ্ধাৰে আমি শ্ৰদ্ধাস্পদজনৰ মানসিক আৰু শাৰীৰিক দুয়োটা সান্নিধ্যক ভাল পাওঁ,—কিন্তু শাৰীৰিক সান্নিধ্য সম্ভৱ নহলেও মানসিক সান্নিধ্যৰ স্থান বৰ তলত নহয়। জগতক আপোন

কৰি তুলিবলৈ বা বিশ্ব-বন্ধুতা সাধনৰ পথত ইয়াতকৈ দ্বিতীয় উপকৰণৰ মই কল্পনা কৰিব নোৱাৰোঁ। 'যো যচ্ছ্ৰদ্ধঃ স এব সঃ'—সকলোকে শ্ৰদ্ধা কৰিলে সকলোৰে লগত আপোনাৰ সম্বন্ধ বিচাৰি পোৱা সহজ হয়।

॥ ১৩ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

মই আজি পাহাৰলৈ গৈছিলো, খৰি লুৰিবলৈ নহয়, ফুৰিবলৈ। পাহাৰলৈ নো কোনোবাই ফুৰিবলৈ যায়নে তুমি প্ৰশ্ন কৰিব পাৰা। এঁৰা, আমাৰ ইয়াৰ মানুহে প্ৰায়ে নাযায়, অইন ঠাইৰ মানুহ যায়। বেছি ভাগ মানুহে কাম কৰে লোকক দেখি। আনে নকৰে, মইনো কিয় কৰিবলৈ যাম,—আনে কৰে মই কিয় নকৰিম, এনে ৰকমৰ হেতুবাদ। মই কওঁ পাহাৰলৈ যোৱা ভাল, অইন কাৰণত হওক নহওক, অন্ততঃ এই বিটন পাথটো beatenpath একৰাবলৈ বিটন পাথৰ অৰ্থ জনসাধাৰণ যাওঁতে যি বাটৰ ঘাঁহ মৰি বাটৰ চিন হয়।) 'বিটন পাথ' 'মহাজনো যেন গতঃ স পন্থাঃ' নহয়। মহাজন যোৱা বাট যে প্ৰকৃত পন্থা বা আদৰণীয় পন্থা সেই বিষয়ে ইয়াত সন্দেহ প্ৰকাশৰ প্ৰবৃত্তি নাই। পাহাৰলৈ গলে অন্ততঃ নিজাকৈ ভাবিবলৈ অৱসৰ পোৱা যায়। যেতিয়া হাবিৰ মাজে মাজে অকলে খোজ কাঢ়ি যোৱা যায়—নিজৰ, লোকৰ কিমান ভাৱে জুমুৰি দি ধৰে। নানা দৃশ্যপটৰ সৰু সৰু ইঙ্গিত যেন তোমাৰ মনৰ চকুত কৰবাত নোধোৱা slide ৰ দৰে পৰি আছিল আৰু আজি মুকলি ৰ'দ বতাহত সেইবোৰে যেন জীৱন আৰু enlargement বিচাৰি বাহিৰলৈ ওলাই আহে। ক'ত কাৰ অৱহেলা, সৰু এটুকুৰা অৱহেলা, নিস্তেজ এটুপিং শুকাই যোৱা চকুলো, কাৰ এটি শুকান হুমুনিয়াহ—কাৰ এবাৰ মুখখনি ঘূৰাই লোৱা ওঁঠৰ আগত মাৰ যাব খোজা হাঁহি, কওঁ নে নকওঁকৈ যাব দেই বোলা সৰু এটা বিদায়বাণী আজি কি এটা সুযোগ পাই তোমাৰ আগলৈ পুনৰ ওলাই আহিছে। এইবোৰ বস্তু

যেতিয়া ঘটিছিল তুমি তেতিয়া ইয়াৰ এই বিৰাট ৰূপবোৰ কল্পনাকে কৰিব পৰা নাছিলা। তুমি ভাবিছিলা এইবোৰ য'ৰে বস্তু ত'তে ৰল; যেতিয়াৰ কথা তেতিয়াই হৈ গ'ল। আজি আচৰিত হৈছা, একোৱেই যোৱা নাই, সকলোৰে সজীৱ আৰু মূৰ্ত্তিমান। এই আটাইবোৰেই যেন বীজ আছিল, সময়ত আজি মহীৰুহ হৈ দেখা দিছে। ভয় নাখাবা, একো হোৱা নাই, চকু মুদা, আকৌ সকলো পাহৰি যাবা। সজাগ হলেই ৰূপ দেখি, সজীৱ হলেই গতি দেখি! তুমি আজি অকলশৰীয়া হৈ পৃথিবীখনৰ ফালে objectively চাবলৈ এটা সুযোগ পাইছা, সেই কাৰণেই সৰু সৰু বনবোৰত গছৰ গজালি দেখিবলৈ পাইছা, কিন্তু সকলো কথা যদি নিজৰ লাভ-লোকচানৰ পৃষ্ঠভূমিত বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিলাহেঁতেন, দেখিলাহেঁতেন, সেইবোৰৰ বিশেষ অস্তিত্ব নাই, কাৰণ তোমাৰ প্ৰত্যক্ষ লাভ-লোকচানত সেইবোৰে তোমাক সহায় কৰা নাই। আমি স্বাৰ্থ-পৰতাৰ ডাঠ মোনা এখনত নিজকে সুমুৱাই লৈ সদায় নিৰাপদ বিবেচনা কৰোঁ আৰু সেই কাৰণে বাহিৰৰ কথাবোৰলৈ যথাযথ প্ৰাধান্য দিব নোৱাৰোঁ। 'মোৰ কথা মই নাভাবিলে ভাবিব কোনে' এনে এটা দৃঢ় যুক্তি দি নিৰ্লজ্জ স্বাৰ্থপৰতাত আসক্ত হৈ পৰোঁ, প্ৰত্যেকেই পৰোঁ, সেই কাৰণে কোনোবা কাকো এই বিষয়ে দোষ নিদিওঁ, কিন্তু সুচল পালেই অইন প্ৰকাৰে দোষাৰোপ কৰাত পশ্চাৎপদ নহওঁ। তুমিও ধনী, ময়ো ধনী (ধৰা যাওক), তোমাৰ কথা কবলৈ হলে মই কম—'ও অমুকৰ পইছা, তেওঁ কেনেকৈ পইছা ঘটিছে কোনে নাজানে—তেনেই পাপৰ পইছা, ই নাথাকে, সৰহদিন নাথাকে।' তুমি ধনী, মই দুখীয়া হোৱাহলে ইয়াৰ তিক্ততা আৰু বাঢ়িলহেঁতেন। টকা-পইছাৰ কথা বাৰু বাদ, দুজন স্কুলীয়া বা কলেজীয়া ল'ৰাৰ কথাই ধৰা আৰু অনুমান কৰা যে দুয়ো একেটা কোঠালীতে থাকি পঢ়া-শুনা কৰিছিল। এজনে সসন্মানে পাছ কৰি বৃত্তি পাইছিল আৰু আনজনে সন্মানবিহীন ভাৱে তৃতীয়

বিভাগত উত্তীর্ণ হৈছিল। তৃতীয় বিভাগত পাছ কৰা ল'ৰাজনক যদি সিজন ল'ৰাৰ বিষয়ে সোধা কেনে ধৰণৰ ল'ৰা আছিল, সাধাৰণতে কব,—'থোৰা ভাই থোৰা,—লাক্—মইতো একেলগে দুবছৰ থাকি দেখিলো—একো বিশেষত্ব নাই, পৰীক্ষাৰ সময়ত ঘৰত চাই যোৱা প্ৰশ্ন কেইটাই আহিল, লাক, দোকোটি বহুৱাই দিলে, ষ্টাৰ ডিষ্টিঙ্কশ্যন সকলো আহিল,—আৰু অমুকাৰ বেলিকা যিখিনি ঘৰত চাই যাওঁ, তাকো পৰীক্ষা হলত পাহৰি যাওঁ, নহলে মোৰ ই বেলিৰ প্ৰিপেৰেশ্যন কোনোৱে বেয়া বুলিব নোৱাৰে।' অকল ছাত্ৰ-ছাত্ৰী কিয় সংসাৰৰ আমি বেছিভাগ মানুহে তেনে ধৰণৰ ব্যৱহাৰ কৰোঁ।

আজি তোমাৰ কথা মনত পৰিলে দুঃখ লাগে। মই বহুতোখিনি বুঢ়া হৈছো, তুমি দেখিলে চিনিবই নোৱাৰিবা হয়তো, আজিও বহুত কথা তোমাক কবলৈ মন যায়, তোমাৰ কিজানি শুনাবো অৱকাশ নহব। সিদিনা মোক একপ্ৰকাৰে অন্ধ বুলি ভাবিছিলা—আজি আন প্ৰকাৰে অন্ধ বুলি ভাবিবা। তাহানি প্ৰত্যেক কথাকে তোমাক কবলৈ গলে খোকোজা লাগিছিল—সন্দেহ হৈছিল—কিজানি মই মনৰ ভাব সুস্পষ্টকৈ কব নোৱাৰিম, কিজানি তোমাৰ ওচৰত কেনে লাগে কথাবোৰ, তুমি বা মোৰ বুদ্ধি-বৃত্তি বা ৰুচি সম্বন্ধে কি ভাবা—আজি যেন সকলো উলতি গৈছে। আজি কবলৈ মন গৈছে—"কান পাতি শুনা।" এবাৰত বুজিব নোৱাৰিলে এশবাৰ সোধা,—মই একে কথাকে কম, একো বিৰক্তি নাই। মই যিটো বিশ্বাস কৰোঁ, যিটো সত্য বুলি জানোঁ বা অনুমান কৰোঁ তাকেই কম, দ্বিৰুক্তি কৰাত মোৰ ভয় নাই, কাৰণ মই তাৰ সত্যাসত্যতা বিশ্বাস কৰোঁ—যেনে হিমালয় ভাৰতৰ উত্তৰে। এই কথাষাৰ মই দহবাৰ কলেও একে ৰকমেই কম, সমান প্ৰত্যয় আৰু বিশ্বাসেৰে। জীৱনৰ বিষয়ে, অভিজ্ঞতাৰ বিষয়ে, সেই একে চিত্ততেই কম। সি বোৰ যে নিগূঢ় সত্য এনে কথা কোৱাৰ ধৃষ্টতা নাই। মোৰ বহুত ধাৰণা ভুল হব পাৰে,—I am only giving you my reading—কিন্তু মই

বিশ্বাস কৰোঁ এটা, কওঁ এটা, তেনে নহয়। তাহানি মোৰ কথা তুমি বিশ্বাস নকৰিলে পেটে পেটে অপমানিত বোধ কৰিছিলো, নিজৰ বুদ্ধি-বৃত্তিক ধিক্কাৰ দিছিলো, সময়ে সময়ে অভিমান কৰাও মনত পৰে। আজি সেই বালকত্ব নাই। বিশ্বাস কৰা নকৰা তোমাৰ অভিৰুচি, দহজনৰ অভিৰুচি। মোৰ কথা বিশ্বাস নকৰিলেই মই সৰু হৈ ঘাঁহৰ লগত মিলি নাযাওঁ, বিশ্বাস কৰিলেও স্ফীত বক্ষ লৈ কৈলাশৰ ফালে খোজ নলওঁ, দুই হাজাৰৰ পৰা আঠ হাজাৰ ফুট ওখ যেই সেই পাহাৰ পৰ্ব্বত হলেই হব।

পাহাৰৰ কথা আৰম্ভ কৰি আকৌ নিজৰ গাতে লম্ভিলোহি, এয়ে দোষ। পাহাৰলৈ গলে নিজৰ গাৰ মানসিক বোজাবোৰ অলপ পাতল হৈ পৰে, বুকুখনৰ যেনেকৈ বেছিকৈ ধপধপনি হয়, শিৰা উপশিৰা বোৰে যেনেকৈ দ্ৰুতবেগে কলিজাৰ তেজ পৰিবহন কৰে, মূৰেও তেনেকৈ তড়িৎ প্ৰবাহ বেগত নানা ভাবৰ আদান প্ৰদান আৰু বিশ্লেষণ আৰম্ভ কৰে। দৃশ্য চাবলৈ হলে মনৰ কেমেৰা তেনেকৈয়ে adjust কৰি লব লাগে, কিমান হেজাৰ যুগৰ পৰি থকা বিস্মৃতিৰ অন্তৰৰ পৰা সতেজ সজীৱ ছবি তুমি উজ্বলাই লব পাৰা। কম্পুলাৰ পৰা (দৰঙৰ উত্তৰে হিমালয়ৰ পাদভূমিত) ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দৃশ্য এবাৰ চাই নাহা কিয়—কিমানবোৰ সৰু নৈ এখন সমভূমিৰ মাজেদি বৈ গৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কোলাত মাৰ গৈছে। ভালুক পুঙ চাবলৈ মই সকলোকে নিমন্ত্ৰণ কৰোঁ। কোনোবা দিনত ৰজা জঙ্গল বলাহুৰ তাত ৰাজধানী আছিল নে নাই মই নাজানোঁ, যদিও ইটা মাটিৰে সজা ভেটি মণ্ডপ হব পাৰে বা ঘৰৰো ধ্বংসাৱশেষ আছে। কিন্তু ভৰলীৰ 'যি ৰূপ' কোনো প্ৰেয়সীৰ ৰূপে মোক তাতোকৈ মুগ্ধ কৰা নাই। সেই সতেজ স্বপ্ন চকু, সেই স্পন্দিত বুকু, লজ্জানম্ৰ বদন—আলুলায়িত কেশপাশ, কম্পিত বস্ত্ৰাঞ্চল—কি নাই ভৰলীৰ! কিমান কথা মোক কব খুজিছিল, অৰণ্যৰ সেই আৱৰণত, জন-মানৱৰ পৰা বহুদূৰত, বহুত নিভৃতত, কিন্তু মোৰ সময় হ'ল ক'ত? আজিও মোৰ

অন্তৰৰ সুসুপ্তিত আকুল আহ্বান কেতিয়াবা জাগি উঠে। সজাগ হলে ভৰিত জিঞ্জিৰ বাজে, কৰ্ম্মময় জগতত মানুহৰ মাজত মই আৱদ্ধ। ভৰলী কিয়, কোনেনো নকব—আপোন কথা, আপোন কাহিনী, আপোন অতীত, কল্পিত ভৱিষ্যত, যদিহে আপোনজনক নিজানত ইমান কাষতে পায়।

যাবানে পাহাৰলৈ? মোৰ লগত অৱশ্যে তোমাৰ যোৱা নহব, আৱশ্যকো নাই, তোমাৰো নাই, মোৰো নাই। জীৱনক নিজৰ ছন্দত আগবাঢ়িব দিয়াই ভাল। তোমালৈ মনত পৰে কিয় নাজানোঁ, তুমি এতিয়াও মোৰ কথা ভাবা জানো? তোমাক প্ৰশ্ন সোধাৰ মোৰ অধিকাৰ নাই। সিদিনা বিদায় ক্ষণত ছুয়ো ছুয়োৰে ওচৰত এই বুলিয়ে বিদায় লৈছিলো যে ছুয়ো ছুয়োৰো পক্ষে নাই। সত্যৰ কি অপলাপ কৰিছিলো,—গভীৰ মূঢ়তাত ভাবিছিলো যে আমিয়ে আছো, সত্য নাই। আজি সত্যই কৈছে—"মই আছো, তোমালোকৰ প্ৰতিজ্ঞা অলীক কল্পনা।" এই কথা সঁচা নেকি, তাকেই ভাবিছো, ক্ষোভ নাই।

॥ চৌধ্য ॥

অৰুণা,

কোনোবা দিনা আনৰ সুখত সুখী আৰু আনৰ ছুঃখত ছুঃখী হৈ পাইছানে? ই এটা অপূৰ্ব্ব অভিজ্ঞতা। অইনে তোমাৰ আগতে দহ টকাৰ নোট এখন পালে তুমি কেনে পোৱা? আমি সচৰাচৰ ভাবোঁ মোৰ আগতে নপৰিল কিয় নোটখন, তেওঁৰ আগত পৰিল যে কপাল! লোকে চিঠিখেলত টকা পোৱা শুনিলে তোমাৰ কেনে লাগে? অলপতে সঁচাই নে মিছাই মোৰ বন্ধু এজনে কলে যে তেওঁৰ তলত কাম কৰা নিম্নতম কৰ্ম্মচাৰী এজনে ডাৰ্বি খেলত তিনি লাখ টকা পালে,—অকল কাকতত পোৱাই নহয়, বেঙ্কত আহি টকা জমাও হল। তেওঁৰ ঘৈণীয়েকে যে তেওঁক নিকিলালে ইমানেই ৰক্ষা। ভাবটো এনেৰকমৰ—আপোনাৰ তলৰ কৰ্ম্মচাৰী এজনে তিনি লাখ টকা পালে, আৰু আপুনি ইমান লিখা পঢ়া কৰি কি কৰিলে? গিৰিয়েকে নিজে বাখ্যা কৰিব ধৰিলে—"নহল নাই দিয়া, আমাৰ এনেকৈয়ে চলিব।" তেওঁলোকৰ উপাৰ্জ্জন নিচেই তলখাপৰ নহয়। "সি এতিয়া কি কৰিব?"—ঘৈণীয়েকে কলে। গিৰিয়েকে কলে—"সি এতিয়াও চাকৰিতে আছে।" মই ঘটনাটো পাহৰিয়ে গলোহেঁতেন, কিন্তু ঘটনা ক্ৰমে আন এঠাইতও সেই কথাষাৰেই ওলাল, তাত ভালপোৱা মানুহ কেইজন সাধাৰণ হিচাপত ধনী মানুহ, কিন্তু তেওঁলোকৰ যি চিতৰ পোৰণি দেখিলো কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰিম। এজনে কলে—"তাৰ আৰু হৈ গ'ল জীৱনৰ বাবে।" আনজনে কলে—"এইবোৰ মানুহে জন্মক্ষণত কি লৈ জন্মে? বিনা আয়সতে তাৰ হৈ গল—অথচ আমি—ও!" মই মনতে ভাবিলো,—

“তোমালোকে নো কি মূৰেৰে মাটি ভাঙিছা ? তোমালোকেও খাই বৈ আছা, সিও খাই বৈ আছিল, তাৰ হঠাৎ কপালৰ গাঁথি মুকলি হল, যদিহে সি সাৱধানে চলে। তোমালোক আগৰ নিচিনাই আছা—তাৰ অৱস্থা ভাল হোৱাত তোমালোকৰ অৱস্থাটো বেয়া হোৱা নাই, কিন্তু এই পোৰণি কিয় ?”—অকল এই ক্ষেত্ৰতে নহয়, বহুত ক্ষেত্ৰত। ওচৰৰ এখন ঘৰৰ ল’ৰা-ছোৱালীয়ে পঢ়াত ভাল, আনঘৰৰ ল’ৰা-ছোৱালী ফেল কৰে অলপ বেছি বা পাছ কৰিলেও লিষ্টত নাম বহুত তলত থাকে। ফেল কৰা ঘৰত সিঘৰৰ ল’ৰা-ছোৱালীৰ কথা উলিয়ালেই শুনিবাচোন কি কয়—যেন পৰীক্ষাত চুৰি কৰিহে সিঘৰৰ ল’ৰা-ছোৱালীবোৰ প্ৰথম দ্বিতীয় হয়। বিশ্ব-বিদ্যালয়ৰ পৰীক্ষাৰ লিষ্টি বিজাই চালে দেখা যায় সাধাৰণতঃ ছোৱালীৰ পাছ কৰা সংখ্যা সমানুপাতিক হিচাবে ল’ৰাতকৈ বেছি। ল’ৰাবোৰক যদি এই কথা কোৱা—তেওঁলোকৰ সৰহ ভাগেই উত্তৰ দিব—“ছোৱালী বুলি পৰীক্ষকে নম্বৰ এনেই বেছিকৈ দিয়ে নহয়।” ক’বলৈ মন যায়—“মূৰ্খ, ছোৱালীক বেছিকৈ নম্বৰ দিয়া পৰীক্ষকৰ কি গৰজ ? আৰু ধৰিলোৱা যে চিনা-জনা ছোৱালীক খাতিৰতে নহয় দুই নম্বৰ বঢ়াই দিলে,—**F 56 Gau, F 29 Now**ৰ ওপৰত তেওঁ-লোকৰ কি মায়া আছে—যে বঢ়াই নম্বৰ দিব আৰু পৰীক্ষক যে মতা মানুহ থাকিব তাৰো কোনো কাৰণ নাই। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত বেলেগ বোল নম্বৰ দিও পৰীক্ষকৰ ওচৰলৈ কাকত পঠিওৱা হয়। আমাৰ চৰিত্ৰৰ এটা ঘাই কেৰাণ কেৱল লোকৰ যোগ্যতাক মূল্য দিবলৈ নিশিকোঁ। কিয় সদায় ভাবোঁ যে যোগ্যতা অকল মোৰ হে আছে, কিয় ভাবোঁ যে মোৰ যোগ্যতাৰ আদৰ হোৱা নাই, মোৰ পৰিশ্ৰমৰ যথাযথ প্ৰতিদান পোৱা নাই। লোকৰ বিষয়ে এনে কথা ভাবোঁ নে? যেতিয়ালৈকে কথা এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা চাবলৈ নিশিকিম তেতিয়া জগতৰ ভালেখিনি কথা আমাৰ চকুত সহজ যেন নালাগিব। জগতত দুটা ৰীতিত আমি শাসিত হোৱা নাই, ইংৰাজীত কোৱা

মতে—“what is good for the gander is good for the geese as well”—অৰ্থাৎ মতা ৰাজহাঁহটোৰ পক্ষে যি ভাল মাইকী হাঁহজনীৰ পক্ষেও সি ভাল। আজি চিঠি-খেলত তিনি লাখ টকা মই পোৱা হলে জগতৰ কিবা বিশেষ পৰিৱৰ্ত্তন হলহেঁতেন নে ?—একো নহলহেঁতেন,—আজি আনজন মানুহে পোৱাতো তেনে একো পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা নাই, কিন্তু আমাৰ অজানিত দ্বেষ কিয় ? মোৰ ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ল’ৰা-ছোৱালী ভালকৈ পাছ কৰাত ঈৰ্ষা আৰু ফেল কৰাত আনন্দ কিয় ?

মই যেতিয়া এইবোৰ কথা লিখিবলৈ লৈছো মোৰ সন্মুখতে গৰু এজনী শুই আছে, অলপ চকু মুদি ঘাঁহ পাগুলিছে। তাইৰ মুখলৈ চাইছোঁ—মুখখন অতি ধুনীয়া, মুখৰ প্ৰত্যেকটো মাংসপেশী এনে সুগঢ়ী তাকে চাইছো। গৰুজনীয়ে কি ভাৱিছে মই অনুমান কৰিব নোৱাৰো ; কিন্তু এইটো ঠিক যে কাৰো অনিষ্ট কৰাৰ কথা ভৱা নাই, বা কাৰো মঙ্গল দেখি অন্তৰত উচ্‌পিচ্‌ কৰা নাই। ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ভাল দেখিলে হেনো কাৰো টোপনিও নাহে। মই এই সঙ্কটত পৰা নাই, কিন্তু কথাষাৰ অনুমান কৰিবলৈ টান পোৱা নাই। অলপতে দেখা কথা—এজনৰ ঘৰত নাৰিকলৰ পুলি কেবাটাও ৰাতি আহি কোনোবাই গুৰিতে কাটি থৈ গৈছে। আৰু এদিন দেখিলো এঘৰত জুই লাগিছে, এজন বয়সীয়াল লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ শিক্ষিত মানুহে জুই নুমাব অহা মানুহ বোৰক চিঞৰি চিঞৰি কবলৈ ধৰিছে, “বোপাহঁত, সাৱধান হবা টিনৰ পাতৰ ঘৰত জুই লাগিলে পাত উফৰি আহি গাত পৰিব।” তেতিয়ালৈকে টিনৰ পাতৰ ঘৰত জুই লগা নাছিল। মনতে ভাবোঁ যে পশু-পক্ষীবোৰ এইবোৰ বিষয়ত আমাতকৈ উন্নত। আমাৰ যেন এটা সৰ্ব্বগ্ৰাসী বুভুক্ষা-যিমান হয়, তিমানেই নাটে।

এই পটভূমিত অইন এটা ছবি সমানে মনত পৰে। মই তেতিয়া সৰু। মোৰ আইতা তামোল-পানৰ বৰ ভক্ত—কথা-প্ৰসঙ্গত ওলাল

যে বেপাৰী অহা নাই, তামোল পান কিনিব পৰা নাই; যাক কলে—তেওঁ সম্বন্ধত ভতিজাক। তেওঁৰ হাচতিখন মেলি এযোৰ তামোল পান উলিয়াই কলে—"খুৰী, মই অমুক গাওঁলৈ গৈছিলোঁ, মোৰ গাথিত এজোৰ তামোল পান আছে তুমি লোৱা।" আইতাই কলে, "নালাগে বোপা, তুমিও তামুলী মানুহ, তোমাক লাগিব, লৈ যোৱা।" তেওঁ কথাষাৰলৈ ভ্ৰুক্ষেপ নকৰি বটাত তামোল-পান যোৰ থৈ বিদায় হল। কথাষাৰ দেখোঁতে নিতান্ত সৰু, কিন্তু ই মোৰ মনত এটা দ ছাপ বহুৱাইছিল। নিচেই কম বয়সতে মোৰ এবাৰ টান নৰিয়া হৈছিল, মোৰ এজন বন্ধুৰ ঘৰ প্ৰায় আধা মাইলমান দূৰত তেওঁ এদিন ৰাতিপুৱা কদমৰ পাততকৈ চাৰি-পাঁচোটামান খলিহনা মাছ লৈ আনি দেউতাক ভেটিছিল। দেউতাই সুধিলে—"কিয় আনিলা বোপা"—তেওঁ অত্যন্ত লাজ লাজ সুৰত কলে যে মোৰ নৰিয়া বুলি শুনিহে আনিছে—আৰু ইয়াকো হেনো শুনিছে যে মাছৰ জোলত বাহিৰে মোক একো খাবলৈ নিদিয়ে। সেই সময়ত আমাৰ তাত মাছ-পুথিৰ অত্যন্ত অভাৱ আছিল। তেওঁ মোৰ পৰা এটি ধন্যবাদৰ শব্দ নালাগে মোক দেখাও নিদিলে—কিজানি মই তেওঁৰ উপকাৰ খিনি শলাগো। এনে মানুহো তো মানুহৰ মাজতে আছে।

মানুহবোৰ যে basically বেয়া, এই কথা মই কব নোৱাৰোঁ। কিন্তু দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰিবৰ্ত্তন লাগে। লোকক দিলেই আহৰি হৈ নাযায়, নাই বুলি ভবাটোৱে অভাৱৰ নিদৰ্শণ। বৈষ্ণৱ সকলৰ দৃষ্টিভঙ্গী এইফালৰ পৰা চালে স্বাস্থ্যপ্ৰদ। তেওঁলোকে কালিলৈ কি হুব ভবাটো অন্যায় বুলি ভাবে। ই যেন ভগবানৰ ওচৰত অপৰাধ। আমাৰ যি ব্যৱস্থা হয় ভগবানে কৰিব, তেওঁৰ বিধানৰ বিষয়ে আমি কিয় সন্দিহান হব লাগে! কথাত কথা ওলায়। এজন ভদ্ৰলোকক জানো—ভাল ঘৰৰ। তেওঁ বেৰত লিখি থৈছিল—"যিনি খাবেন চিনি, তাৰে যোগায় চিন্তামণি"—অৰ্থাৎ যাৰ যে চিনি খোৱাৰ অভিৰুচি আছে, ভগৱানেই তাৰ যোগান ধৰিব আৰু এই বিশ্বাসত বলিয়ান হৈ তেওঁ সদায় ভাল খোৱাৰ চেষ্টাত আছিল আৰু ভগৱানে তেওঁৰ বিশ্বাসটো seriously নোলোৱাত বহুতৰে ওচৰত তেওঁৰ ঋণ বৈ গল; ভগৱানে সেইবোৰ ধাৰ আৰু নামাৰিলে।

বেৰত আৰি থোৱা কথা আৰু দৃঢ়ভাৱে মনত মাৰি লোৱা কথাৰ প্ৰভেদ আছে। বিশ্বাস যদি দৃঢ় হয়, বাহিৰত আড়ম্বৰ নাথাকিলেও চলে। দিয়াচলাইৰ কাঠিডাল জুইৰ আধাৰ হৈও ফুৰফুৰাই নাথাকে—কিন্তু ফুলমতাবোৰে থাকে। দিয়াচলাইৰ কাঠি উচিত ঠাইত আঘাত কৰিলে জুই ওলায় আৰু ফুলমতা হেচি দিলে নুমাই যায়, এয়ে প্ৰভেদ। সহায় কৰিবলৈ সাজু হৈ থকা অৱস্থা, সহায় কৰিম বুলি জাননী দিয়া দলত ভৰ্ত্তি হোৱাতকৈ ভাল।

আজিকালি চহৰে নগৰে বহুতবোৰ ভদ্ৰলোক আৰু ভদ্ৰ-মহিলাৰ সংগঠন বা ক্লাব ওলাইছে য'ত দলগতভাবে নিজৰ কাৰ্য্য-ক্ৰমৰ প্ৰশংসা কৰিয়ে তত নাপায়। বাইবেলত এটা কথা আছে যে তোমাৰ সোঁহাতে যি সজ কৰ্ম্ম কৰে, বাওঁহাতক সেইটো জানিবলৈ নিদিবা। ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰবোৰৰ কথাৰ মৰ্ম্ম আছে। সেইবোৰ সদায় দলিয়াই পেলাবলগীয়া নহয়। অহমিকাৰে ভেটভেটিয়া হৈ ওফন্দি লোকৰ হিত সাধিবলৈ নাযাবা—"যদ্দেয়ং শ্ৰদ্ধয়া দেয়ং, অশ্ৰদ্ধয়া অদেয়ং"—উপনিষদৰ বাণী। সকলোৰে এটা আত্মসম্মান আছে, ধনী হওক, দুখীয়া হওক, আত্মসম্মান ত্যাগ কৰাতকৈ বহুতে মৰণো শ্ৰেয় বুলি ভাবে—তেনেস্থলত অহমিকাৰে পূৰ্ণ হৈ লোকৰ কাম চাপিলে তুমি যোগ্য সেৱা কেতিয়াও কৰিব নোৱাৰা, অৰ্থাৎ নিজে আত্মপ্ৰসাদ লাভ কৰিব পাৰা। "আমি অমুকখন গাওঁত এটা ৰেডিও দিছো" এটা দলক গৰ্ব্ব কৰা শুনিছিলো কিন্তু সেই সময়ত গাওঁৰ পাঠশালা এখন পাতি দিয়া বেছি কাৰ্য্যকৰী আছিল, তেতিয়াহে ৰেডিও শুনিবলৈ শ্ৰোতা ওলালহেঁতেন অথবা সেইখন

গাঁওত কেবাখনো ভগা দলং আছিল, তাবে এখন মেৰামত কৰিবলৈ সহায় কৰা বেছি কাৰ্য্যকৰী হ'লহেঁতেন। তোমালোকৰ চহৰৰ ঘৰৰ ড্ৰইংৰুমত ৰেডিঅ' শোভা পায়—তেওঁলোকৰ ড্ৰইংৰুম নাই, আনকি শুবলৈ ঠাই নাই, খাবলৈ ভাত নাই, তাকতো নুবুজা। অকলশৰীয়া মনত এইবোৰ ভাবৰেই উদ্ৰেক হয়।

॥ গোন্ধৰ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

মাজে সময়ে কি ভাব হয় জানা? ইচ্ছা কৰো সকলো পাহৰি যাওঁ, কিন্তু ক'ত আজিলৈকে পৰা নাই দেখোন। ভাবিছিলো, যৌৱনৰ প্ৰাৰম্ভৰ পৰা বহুত দূৰ আঁতৰি আহিছো, এতিয়া আৰু যৌৱনৰ প্ৰভাৱ নাই, কিন্তু মিছা। জীৱনৰ কোনো এটা কথাকে পাহৰিব পৰা নাই। চেগচাই প্ৰত্যেকটো কথাই মূৰ তুলি উঠে। সৰু সৰু কথাবোৰো দেখোন পাহৰিব পৰা নাই। সেই যে সৰু চৰাই এটাৰ কথা তোমাক কৈছিলো—গছৰ গাত পৰি নতুনকৈ ওলাব খোজা পাত নে ফুলত খুটিৰাই আছিল মোক দেখি এবেলি ইপিনে ঘূৰে, আৰু এবেলি সিপিনে ঘূৰে,—মোক দেখি জানিবা লাজহে কৰিছিল। কলৈ গ'ল সেই চৰাই উৰি, কেতিয়াবাই গ'ল—বোধহয় ইমানদিনে সি জীয়াইও থকা নাই। কিন্তু তাৰ সিদিনাৰ ধৰণটো, আকাৰটো, মোলৈ চোৱাৰ ধৰণটো—একোকে মই আজিলৈকে পাহৰিব পৰা নাই।

এদিন বহুতদিন আগতে, কেতিয়া মনত নাই, বাঁহৰ আগত লতা এডালিৰ ফুল এটা দেখিছিলো। ফুলটো আছিল বগা, ৰূপহ ফুল, নিতান্ত অকলশৰীয়া, কিন্তু তাৰ ৰূপ বিকীৰণত অকণো বাধা নাছিল, তাৰ ৰূপে মোৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিছিল, তাৰ গোন্ধ মোলৈ অহা নাছিল, গোন্ধ সমূলি আছিল নে নাই তাকো মই নাজানো। কিন্তু কিয় জানো তাৰ হাঁহিটি মোৰ ইমান ভাল লাগিছিল—কি ভাষা কৈছিল একো নুবুজো। নাহৰ গছ উপচি পৰা হেজাৰ হেজাৰ ফুল পাহৰি গৈছো, অথচ সেই লতাৰ ফুলটো

পাহৰিব পৰা নাই। এয়ে যদি মোৰ মানসিক অৱস্থা হয়, তোমাৰ বিষয়ে বাৰু কি কম ?

তোমাক জানো মই পাহৰিছো ? ৰূপলাৱণ্য বাৰু এৰি থোৱা—আৰু হয়তো বহুতৰে আছে। কিন্তু তোমাৰ সেই কথাৰ উত্তৰত কথা, হাঁহিৰ উত্তৰত হাঁহি, ধেমালিৰ উত্তৰত অচঞ্চল দৃষ্টি, সাময়িক ব্যথাভৰা হুমুনিয়াহ, আবেগত সাবটি লোৱাৰ মৃদু উত্তাপ—সেইবোৰ কলৈ যাব ? সেইবোৰ চিৰন্তন ! কালত সৃষ্টি লয় পাব পাৰে কিন্তু দুখনি অন্তৰৰ মৃদু আলাপ সঙ্গীতৰ উচ্চস্তৰৰ বিকাশ, তাৰ লয় নাই, পৰিণতিও নাই। কেৱল সুৰৰ ওপৰত সুৰৰ আঘাত, স্নিগ্ধ জ্যোতিৰ ওপৰত জ্যোতিৰ ৰেখাপাত।

আজি তোমাৰ লগত এইবোৰ কথা কিয় ক'ব খুজিছো—মই নিজেই নাজানোঁ—এটা যেন গভীৰ মৰ্ম্ম-বেদনাত আত্মচৈতন্যৰ উদয় হৈছে। তুমি আৰু মই শৰীৰৰ ফালৰ পৰা কেতিয়াবাই আঁতৰি আছিলো—আদান-প্ৰদান, ঘাত প্ৰতিঘাত একোৱে আৰু নাই। কিন্তু যিদিনাই বিশ্বৰ সৃষ্টিৰ সৌন্দৰ্য্যৰ ফালে চাওঁ, তুমি কেনেকৈ কোন ফালৰ পৰা আহি মোৰ কাষত থিয় হোৱাহি মই কব নোৱাৰো। আৰু জানো কোনোৱে মোৰ ভাষা নুবুজিলে, কাৰো অন্তৰত জানো মোৰ ভাৱৰ খলকনি নুঠে—মোৰ হাঁহিয়ে আন কাৰো অন্তৰত সৰু এটি আনন্দৰ সোঁত বোৱাব নোৱাৰে জানো ? হাঁহি উঠে মানৱৰ ব্যৰ্থতাত। আঘাতত উদ্বাউল হোৱা নাই, মৃগতৃষ্ণিকা দেখি তালৈ লৰি যাব খোজা নাই, অলীক অতীত কল্পনাত নিজক মোহ নিয়াব খোজা নাই। কেৱল এটা মৃদু গান, এটা মৃদু স্পন্দন, এটা মধুৰ আহ্বান, সেইটো যেন অকল তোমাৰ পৰাই আহে।

এদিন মই সদৰ্পে ভাবিছিলো যে বিশ্বৰ নতুন কৰ্ম্মপথত মনপ্ৰাণ ঢালি দি তোমালোকৰ পৰা বহুত দূৰলৈ আঁতৰি যাম, কোনোৱে মোক দেখিলেও চিনি নাপাবা আৰু তোমালোকৰ মাত্ৰ মোৰ

মনত ক্ষীণ স্মৃতি এটা হৈ নৈৰ মৰা সুঁতিৰ নিস্তেজ তলিৰ দৰে পৰি থাকিবা। সেইবোৰ সকলো ভ্ৰান্তি, মই আজি বুজিছো যে মই উপগ্ৰহ হৈ পৃথিবীৰ চৌপাশে ঘূৰাহেঁতেন, তোমাৰ দুৱাৰ মুখত এটি ক্ষণ বেছিকৈ কটোৱাৰ চেষ্টা কৰিলোহেঁতেন, তোমাৰ ব্যথা-কাতৰ দৃষ্টি দেখিলে মোৰ গতি স্থবিৰ হলহেঁতেন। মই আঁতৰি অহাৰ পিছতহে জানিলোহেঁতেন যে সেই বাটেৰে মই গৈছিলো। তুমি মোক পাহৰি যোৱা তাত মোৰ অকণো ব্যথা নাই, কিন্তু মই তোমাক নাপাহৰো, তাত মোৰ আনন্দ আছে।

এদিনৰ এটা কথা, স্মৃতিৰ পৰা লোপ এতিয়াও পোৱা নাই। তেতিয়া তোমাক লগ পোৱা নাই। ৰ'দ কাচলিত পুখুৰীৰ পাৰত বহি পুৱাৰ মৃদু সমীৰণত লাহে লাহে হালিজালি থকা শ-শ পদুমলৈ ৰ লাগি চাই আছো। কিন্তু কি আচৰিত, চকু ঘূৰি আহি বাৰে বাৰে এটা পদুমত ৰয়হি—আধাফুলা ফুল, ভিতৰৰ চকাটো দেখা নেদেখা। তাত ভোমোৰা আহি বহাহি নাই। গোন্ধৰ সঁফুৰা মেলো নে নেমোলোকৈ আধা ফুটা হাঁহিটো লৈ যেন জীৱনৰ দুৱাৰদলিত ৰৈ আছে। চকু যিমানে দূৰলৈ নিনিওঁ, আকৌ তালৈ যেন ঘূৰি আহে। তেনে ফুল যে পুখুৰীত আৰু নাছিল তেনে নহয়, কিন্তু এই এটা ফুলে মোৰ হৃদয় কিয় জয় কৰি নিছিল—আজিও তাক নাজানো। সেই ফুলেই যেন সদায় দীপ্ত হয় তোমাৰ সেই চকুযুৰিত।

ফুল মৰহি যায়, মালা শুকাই যায়, গোন্ধ মলঙি যায়, কিন্তু স্মৃতিয়ে যেন তাত নতুন পৰশ বুলায়, উৰি যোৱা, শেষ হৈ যোৱা জীৱনটো যেন আকৌ ধৰি আনিবলৈ চেষ্টা কৰে। জগতত সকলো নশ্বৰ, সকলো অবিনশ্বৰ, দেহান্তৰ বা ৰূপান্তৰ আছে সঁচা, কিন্তু মাৰ খাব ক'ত—এই জগততেই তো ? ধূলি উৰি গৈ পশ্চিম দিগন্তত সূৰ্য্যৰ আলোক লৈ উজ্জ্বল হৈ নুঠে জানো।

॥ ষোল ॥

মৰমৰ অলকা,

'যেতিয়া অকলে বহি থাকোঁ, মূৰৰ মাজেৰে নানা ভাবে ঢৌ খেলি যায়। কোনটো ভাবেই যেন স্থায়ী হৈ বহিব নোখোজে। সিদিনা এঠাইত পঢ়িলো ভাববোৰ হেনো কাৰো নিজস্ব সম্পত্তি নহয়। বতাহত আলেঙে আলেঙে উৰি ফুৰে আৰু মানুহে নিজৰ যোগ্যতা হিচাপে সেইবোৰ ধৰি লয়। বেয়া নহয় কথাটো। মই আকাশলৈ চাই থাকিলে মেঘবোৰলৈ চকু পৰে। আৰু মেঘৰ লগে লগে কোন ৰাজ্যলৈ উৰি যাওঁ ক'বই নোৱাৰোঁ। কোন আছে মেঘৰ সিপাৰে মই নাজানো, কাকো লগ পোৱা নাই, কিন্তু কিবা, কিন্তু কিবা আছে যেন পাওঁ—নহলে মোৰ মন সঘনে কিয় উৰে মেঘৰ লগত? ই বোধহয় মোৰ অলস কল্পনা। কিন্তু কল্পনা জানো বেয়া? তাতো সুখ আছে। পৃথিবীত আমি কামনো কিমান কৰিম? কৰিবলগীয়া তেনেকুৱা বিশেষ আমাৰ কাৰণে কিবা আছে জানো—অকল খোৱা, লোৱা, ধন ঘটা। কোনোটোতেই প্ৰাণ নাই—সকলোবোৰ নিৰ্জীব। কিমান খাবা, কিমান শুবা, ধনেই বা ঘটিবা কিমান? কি কৰিবা ইমান ধনেৰে? কাৰ বাবে ধন? মই নিতান্ত ওচৰলৈ গৈ পৰীক্ষা কৰি চাইছো—ধনৰ একো প্ৰাণ নাই, আনকি আত্মীয়তাও নাই। ই তোমাক এৰি গলে এবাৰ তোমালৈ ভুলতেও আৰু চকু ফিৰাই নাচায়—তোমাৰ অৱস্থা কি হ'ল। আহিবৰ সময়তো যে কিবা এটা আনন্দ লৈ আহে তেনেও নহয়—আগৰ দিনত বলপূৰ্ব্বক বিয়া কৰোৱাৰ প্ৰথা আছিল ঠিক তেনে ধৰণৰ। তুমি আনিছা, আহিছো।

যিমান দিন ভালকৈ ৰাখা থাকিলো, থাকিম। তুমি মৰিলে বা যত্নৰ অলপ ত্ৰুটি হলেই মই গুছি যাম—এনে ৰকমৰ এটা ভাব।

মই অলপো সৌন্দৰ্য্য নেদেখিলো ধনত। কোনোৱে কয় পুৰুষ কাঠচিতীয়া, কোনোৱে কয় তিৰোতা কাঠচিতীয়া, কিন্তু মোৰ ধাৰণাত ধনৰ দৰে কাঠচিতীয়া একো নাই—ই কোনো দিনেই তোমাৰ লগত মৰমৰ সম্পৰ্ক পাতিব নোখোজে, কোনো ভাবৰে যেন অভিব্যক্তি নাই। ইয়াতকৈ সৰু বনৰীয়া ফুল এটা সিও ভাল। তাৰ গোন্ধ আছে। তাৰ ৰূপ আছে, তাৰ লাৱণ্য আছে, তাৰ বিনয় নম্ৰ দৃষ্টি-টোৱে ভাল লাগে। তাক এৰি অহাৰ সময় সি যেন কয়—"যোৱা বাৰু, আৰু বোধ হয় ঘূৰি আহি মোক নাপাবা। বাৰু নাপালেও একো কথা নাই দেই। তোমাৰ মোৰ দেখাদেখি সম্পূৰ্ণ আকস্মিক। তুমিও নাজানা মই ইয়াত আছো বুলি, মইও নাজানিছিলো তুমি আহিবা বুলি। বাৰু যাওঁ দেই।" তোমাৰ হাবিয়াস হয় সেই ফুলটোৰ ওচৰত গৈ যেন থিয় দি থাকিবা; তাৰ লগত দুটা সুখৰ দুখৰ কথা পাতিবা। কাৰ লগতে বা খিলঞ্জীয়া সম্বন্ধ? সকলো যেন বনৰীয়া ফুল। এখন্তেকৰ দেখাদেখি, অন্তৰে অন্তৰে মৃদু আলোড়ন। মেঘৰ লগত কথা পাতি ভাল লাগে—ক'ৰ পৰা কলৈ যোৱা যায়, ই চপৰাৰ পৰা সি-চপৰা—কোন চপৰা নোহোৱা হ'ল—কোন চপৰা নতুনকৈ গঠিত হ'ল—মনটো পিছলি ইচপৰাৰ পৰা সি-চপৰাত পৰিল গৈ—সদায় যেন প্ৰিয়াৰ কান্ধত হাত ৰাখিয়ে তুমি ফুৰিছা। বিৰহ নাই, বিচ্ছেদ নাই—অবিৰাম যোগ, অবিৰাম সঙ্গ। কেতিয়াবা মেঘো পিছলি যায়। শূন্যত মনটো অৱস্থিত। কেতিয়াবা বেয়া লাগে, কেতিয়াবা বেয়া নালাগে, শূন্যৰ ভিতৰতো কিবা এটাই তোমাক আবৰি ধৰি থাকে।

যৌৱনৰ ৰাগ তেতিয়া আছিল। এদিন কৈছিলো আকাশখন মোৰ ভাল লাগে, কাৰণ তাৰ বৰণটো মোৰ প্ৰিয়াৰ চকুৰ বৰণৰ লগত মিলে। আজি ক'বলৈ মন গৈছে—প্ৰিয়াৰ চকু যুৰি ভাল

লাগিছিল ; কাৰণ তাৰ বৰণটো আছিল আকাশৰ দৰে নীলা আৰু প্ৰশান্ত। আজি আপোন পাহৰা হৈ আকাশলৈ যেতিয়া চাই থাকো একো কথাই মনত নপৰে—এটা নিস্তব্ধতা, এটা শান্তি, এটা অপৰিসীম মোহমুক্ত মায়াৰ আকৰ্ষণ। প্ৰশ্ন নাই, তৃষ্ণা নাই, ব্যঙ্গ নাই, আছে কেৱল সঙ্গীতৰ শিহৰণ।

ঘৰ অট্টালিকা এইবোৰ কিহৰ বাবে ? সকলোৱে যেন সীমাৰ ভিতৰত তোমাক আগুৰি ৰাখিবলৈ বিচাৰে। মোৰ ঘৰ, মোৰ গৃহস্থালি, এইবোৰ ভাবে তোমাক কিমান দিনলৈ বান্ধি ৰাখিব ? এইবোৰ বস্তু ক্ষতি-ক্ষুণ্ণ নোহোৱা সামগ্ৰী নহয়। অথচ জীৱনৰ সকলো উদ্যম, সকলো আকাঙ্ক্ষা এইবোৰতেই যেন সীমাবদ্ধ হৈ থাকে। আমি কেতিয়াবা ভাবি চাওঁনে যে এনেবোৰ কিছুমান বদ্ধমূল ধাৰণাৰ দ্বাৰা সমাজৰ আমি কিমান ক্ষতি কৰোঁ। মই এটা ধুনীয়া ঘৰ সাজিলোঁ—জীৱনৰ ভালেখিনি সঞ্চিত ধন ব্যয় কৰি তাক আমি দহজনৰ আগত কৈ গৌৰৱবোধ কৰোঁ। সেই ঘৰ জানো কেতিয়াবা ভাগি নাযাব ? সেই ঘৰৰ দুৱাৰ-খিৰিকী কালৰ কৰাল-গ্ৰাসত খাই নাযাব জানো ? সেই ঘৰৰ লগত মই চিৰদিনলৈ থাকি যাব নোৱাৰো। পিৰামিড সাজি মিছৰৰ যি সকল ৰজা মহাৰজাই নিজক তাৰ ভিতৰত কবৰ দিবলৈ নিৰ্দ্দেশ দি গৈছিল—তেওঁলোকক আমি চিনিব নোৱাৰো—কোননো ৰামেছিছ, কোননো ডেৰোৱা ? আমি বাৰু কোন বস্তু—আমাৰ পৰিচয় কি এৰি যাম ?

মোৰ ঘৰৰ ওচৰত থকা ধোবা বা মুচিৰ পৰিয়ালটোলৈ লক্ষ্য কৰিবলৈ মোৰ আহৰি নাই—সিহঁতৰ ঘৰৰ বুঢ়ীজনীৰ কি হৈছে—ল'ৰাটোৰেই বা কি নৰিয়া, এইবোৰৰ এবাৰ বাতৰি লবলৈকেই মোৰ সময় নাই যেন, অৱসৰ নাই। সিহঁতৰ ঘৰৰ চালিখন ধুমুহাই উৰুৱাই নিলে, মোৰ ঘৰৰ খিৰিকীৰ পাল্লা এটা নিলে—মোৰ অনুতাপ তেওঁলোকতকৈ বহুত বেছি। আজি উন্নত দেশৰ নমুনা চাই উন্নত ধৰণে ঘৰ সাজিবলৈ আমি যত্নপৰ, কিন্তু ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ

অন্নসংস্থান হৈছে নে নাই এইটো আমাৰ লেখত লবলগীয়া নহয়—কি গাইগুটীয়াকৈ, কি সামাজিক হিচাবে, কি দেশনেতা হিচাবে। আমাৰ পৰিকল্পনাত বিদেশীৰ আত্মাৰ বজ্ৰলেপ, কিন্তু ভাৰতীয় প্ৰাণত তাৰ কি প্ৰভাৱ বুজিবলৈ চেষ্টা ক'ত ?

আমি সকলোৱে ঘৰ-দুৱাৰ ভাঙি দি গছৰ তলত বহিলে কি জানি নতুন সাম্যবাদী সমাজৰ এটি প্ৰকৃত গঢ় দিব পাৰিলোহেঁতেন। সমপ্ৰাণতা নহলে সাম্যবাদ এটা প্ৰহসন।

॥ সোতৰ ॥

মৰমৰ অলকা,

জীৱনৰ সকলো নিস্তব্ধতা ভেদ কৰি অন্তৰৰ গভীৰতাৰ পৰা কেতিয়াবা এটি আকুল আৰ্ত্তনাদ উঠে। কাৰ উদ্দেশ্যে, কিহলৈ, সেইবোৰ একোৱে নাজানো, একোৱে ক'ব নোৱাৰো। পেটৰ কামোৰ উঠা মানুহে যেনেকৈ গাৰুটোক আঁকোৱালি ধৰে,—অকল আঁকোৱালি ধৰাই নহয়—আগ্ৰহেৰে হেচি লয়, মোৰো তেনে এটা ব্যাকুলতা জাগে মনত। কি লম মই? জগতত এনে কি বিষয়-বস্তু আছে যাক সাৱটি ললে মোৰ সকলো দুঃখ বেদনা ক্ষোভৰ অৱসান হব পাৰে?

বহুতদিন অকলে অকলে বহি ভাবিছোঁ এই কথাযাৰ, বহুত পৰিচিত জনৰ লগত আলোচনা কৰাৰ চেষ্টা কৰিছো—কিন্তু কাৰোপৰাই আজিলৈকে ইয়াৰ উচিত সমাধান নাপালো। এদিনৰ কথা মনত পৰে—গধূলিৰ আগপৰত পথাৰত বহি আছো—বতাহ মেলিছে, মেঘে গাজিছে, পশ্চিম আকাশে ধুঁৱলী-কুঁৱলী কৰি আহিছে। বৰষুণ হ'লে কিজানি শান্তি হব। কাউৰীবোৰে ৰমলিয়াই জাকবান্ধি ঘৰমুৱা হৈছে—সৰু সৰু চৰাইবোৰে চকুৰ আগতে অদৃশ্য হৈ গ'ল। এই কাল সন্ধ্যা পথাৰৰ মাজত মোৰ অকণো বেয়া লগা নাছিল। ভাবিছিলো এয়ে মোৰ জীৱনৰ প্ৰতীক। বন্ধু-বান্ধৱ, আশ্ৰয়ৰ স্থান, আটোপ আদৰৰ আলম, সকলো যেন এনেকৈয়ে আঁতৰি যায়। এনে শূন্যতাভৰা ভাব এটাই যেন পৃথিৱীখন আবৰি ৰাখে। মোৰ অন্তৰৰ প্ৰতিলিপি বাহিৰত পাই ভালেই লাগিল। ইমানতে সকলোৰে

শেষপৰা হলে এটা বেলেগ কথা আছিল—সিটো নহ'ল। নিস্তব্ধতা ভাষাহীন নহয়, কিমান কথা কয়, কিমান স্মৃতিৰ খলকনি তোলে, কিমান মাৰ যোৱা মধুৰ হাঁহি মুখৰ কৰি তোলে, কিমান ব্যথাভৰা আত্মগ্লানিৰ আভাস দিয়ে, কিমান কাৰ কপট চাতুৰিৰ দুৱাৰ তোমাৰ ওচৰত মেল খাই যায়। এয়ে পৃথিৱীৰ ভালপোৱা, এয়ে এদিনৰ হলিগলি, এয়ে আপোনপাহৰা প্ৰেম-প্ৰীতিৰ নিদৰ্শন। মানুহ-সমাজৰ কথা ভাবি মাজে মাজে শৰীৰ শিয়ৰি উঠে। যাক ক্ষন্তেক নেদেখিলে তোমাৰ চকুৰ মণি নিস্তেজ হৈ যোৱা যেন লাগে—যাৰ অহৰহ স্পৰ্শ নাপালে বুকু টান মাৰি কাঠ হৈ যোৱা যেন লাগে, যাৰ মধুস্ৰাবী কণ্ঠ তোমাৰ কৰ্ণকুহৰত অমৃত বৰষে, সকলো মিছা, সকলো প্ৰবঞ্চনা, সকলো আতচবাজি হৈ যায়, চকু পচাৰতে পুৰি সকলোবোৰ নাইকিয়া হৈ যায়।

মৰিশালীত পৰি থকা মানুহৰ মূৰৰ চকুৰ কোটৰলৈ চালে অনুমান কৰিব পাৰানে তাতে কেনে ৰকমৰ চকু আছিল? সেই চকুৰ পচাৰতে কিমান মানুহ মাটিত বাগৰি পৰিছিল? কিমানে বস্ত্ৰাঞ্চলত ধৰি কাকুতি কৰিছিল—"এবাৰ চোৱা এইফালে, এবাৰ মুখখন ঘূৰোৱা"। অতীতলৈ চালে অট্টহাঁহিৰ প্ৰতিধ্বনি শুনো "হায়ৰে মূৰ্খ, কি বিচাৰিছিলি, কি ভাবিছিলি?" যায় যাওক, আজি তাৰ প্ৰতিধ্বনি কিয়? আজি এই নিৰ্দ্দয় গঞ্জনা কিয়? মূৰ্খামি কোনে কৰা নাই? ভুল কোনে কৰা নাই—কিন্তু সেই ভুলবোৰে যেতিয়া ইতিকিং কৰে, অসহ্য যন্ত্ৰণা শাস্তি দিয়ে, সি যেন ক্ষান্ত নাথাকে—বলি কটা দাখনে যেন মূৰটো দ্বিখণ্ডিত কৰিয়ে সন্তুষ্ট নাথাকে, কটা মূৰটোৰ লগত সি লাগি থাকিব খোজে, কি নিৰ্দ্দয় তাৰ স্পৰ্শ, কি হৃদয়হীন তাৰ ক্ষোভ!

মাজে মাজে ভাব হয় জীৱনত অকল ভুলকে কৰিলো নেকি—তাৰ পাছত স্থিৰ হৈ ভাবো—ভুল কৰা নাই—জোনাকী পৰুৱা খেদা নাই। পথভ্ৰান্ত পথিক বুলিব পাৰা। এই ভুলতো ইচ্ছাকৃত ভুল

নহয়—আকস্মিক ভাবে হৈ যোৱা ভুল। আৰু ভুলেই বা বুলিবা কেনেকৈ? পথ নিচিনো, পথৰ সন্ধান নাপাওঁ, খোজ ঠিক বাটত পৰা নাই। দোষ কি? গন্তব্যস্থান সোনকালে পোৱা নাই—ইমানকে কব পাৰা। আৰু মোৰ গন্তব্য স্থানেই বা কি? এদিন যদি সকলো স্থানকে মোৰ আপোন কৰি লব পাৰোঁ—সকলো সুবিধা অসুবিধাই মোৰ পক্ষে সমান হয়। তেতিয়া বাট ভুল হোৱা বুলি মোৰ মনত অনুশোচনা নহয়।

গালি, গঞ্জনা আৰু আশীৰ্ব্বাদৰ মাজত প্ৰভেদ কিমান? তুমি কাৰোবাক বেয়া পাইছা গালি দিছা, ভাল পাইছা আশীৰ্ব্বাদ কৰিছা, ইমানেই। জোনটো মেঘে ঢাকি থোৱাত জোনক ধিক্কাৰ দিছা, মেঘমুক্ত হোৱাত হাঁহিৰে আহ্বান জনাইছা, জোনৰ তাত কি? তোমাৰ হাঁহি আৰু কটাক্ষ তোমাৰ বস্তু—তোমাৰ স্নেহ আৰু নিগ্ৰহ তোমাৰ বস্তু—তুমি বাৰু তাৰে মোৰ কি পৰিবৰ্ত্তন সাধন কৰিবা? তোমাৰ প্ৰেম-কটাক্ষলৈ চোৱা মোৰ মাথো এটা দুৰ্ব্বলতা, ইমানকে তুমি কব পাৰা। বেয়া নাপাবা, মই তোমাক একো নকওঁ, কাকোৱেই একো নকওঁ। অকলশৰীয়া পথিকৰ ভয় যিমান, সাহো তিমান। ভয়ত বিহ্বল হওঁ যেতিয়া সঙ্গ বিচাৰো—সাহ কৰি আগবাঢ়িলে সকলোৱে সঙ্গী হয়। তেতিয়া সকলোৱে কয় "পথিক, ক্ষন্তেক বৈ যোৱা। তোমাৰ যেতিয়া ক'তো ঘৰেই নাই—ইয়াত এবাৰ বৈ গলে তোমাৰ বাৰু ক্ষতি কি?"—মই জানো অন্তহীন মোৰ পথ, অশ্ৰান্ত মোৰ গতি, মায়াৰ দোলেৰে মোক নাবান্ধিবা, বান্ধিবলৈ মোক খণ্ডও নকৰিবা। অকল সাগৰৰ মই শামুক, ক্ষীণ মন্থৰ মোৰ গতি, মোৰ যাত্ৰাৰ আদিও নাই, অন্তও নাই—মোৰ যেনেকৈ তীব্ৰ গতি নাই—তেনেকৈ পথশ্ৰমও মোৰ নাই। এনে ধৰণৰ কিমান কিমান ভাব আহে আৰু যায়—এয়ে মোৰ অকলশৰীয়া জীৱন।

আকাশ আন্দোলি আহিছে—বিজুলীৰ ছাতিয়ে হাবিৰ ইমূৰৰ

পৰা সিমূৰলৈ পোহৰ কৰি তুলিছে। মোৰ তথাপি পথাৰ এৰি যাবৰ প্ৰবৃত্তি হোৱা নাই। ইয়াৰ মাজতে যেন কিবা এটা নিষ্ঠুৰ সত্যৰ উপলব্ধি হৈছে—এনে যেন লাগিছে। কিন্তু সেই সত্যৰ মই একো গমকে পোৱা নাই। জ্বৰ উঠি অহা মানুহৰ জ্বৰ উঠাৰ ঠিক আগতে গাটো যেনে লাগে—ঠিক যেন তেনে এটা উদ্বেগ—তেনে এটা ক্ষীণ মাদক চৈতন্যৰ উন্মেষ।

নাই তো ক'তো একো নাই। কাষৰ সৰু জঙ্গল ফালি কিবা যেন এটা ওলাই আহিছে—বাঘ নহয়, শিয়ালো নহয়। সবৎসা গাভী। কি গহীন তাৰ ভঙ্গী, কি লয়লাস তাৰ চলনত—কি মনোমোহা তাৰ দৃষ্টি! প্ৰকৃতিৰ এই দুৰ্য্যোগে গাইজনীৰ মনত অলপো ভীতিৰ উদ্ৰেক কৰা নাই। মুকলি পথাৰত আহি থিয় দিলে, পোৱালিজনীয়ে আহি গাখীৰ খাইছে। অকণো ব্যস্ততা নাই। দামুৰিটোক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা নাই—বল পলম হ'ল, গিৰিহঁতে চাগৈ ব্যস্ত হৈছে। গাইজনীৰ সৰ্ব্বদেহ ভৰি যেন এটি প্ৰশান্ততা—এটা আনন্দৰ প্লাবন। কোনে কয় জীৱন শূন্য—কোনে কয় জীৱন ব্যস্ততা ভৰা, ব্যৰ্থতা ভৰা, হুমুনিয়াহৰ চাকনৈয়াৰে ভৰা? অলক্ষিতে মোৰ মনলৈ কোমলতা আহিল, শান্তিৰ জুৰি এটিৰ উহ এটি যেন মুকলি হ'ল। উঠি গৰুজনীৰ কাষ ললো—মোলৈ এবাৰ চাই পোৱালিটোক এবাৰ চেলেকিলে। গৰুজনী আগবাঢ়িল, মই পিছে পিছে আহিলো। মোৰ চিত্তবেদনা কেনিবাদি উৰি গ'ল কব নোৱাৰিলো। মেঘেও শাম কাটিলে—। অলপ পিছত ফৰিংফুটা জোনাক। গাওঁৰ মাজলৈ আহি দুয়ো দুটা বেলেগ বাট ল'লো।

॥ ওঠৰ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

তুমি বাৰু কেতিয়াবা মন কৰিছা নে যে জীৱনত আমি বহুত বস্তুকে এৰি আগবাঢ়িবলৈ বিচাৰোঁ, কিন্তু কিবাকৈ নহয় কিবাকৈ ঠিক সেই বস্তুটোৱে আহি আগ ভেটি ধৰে। সেই কাৰণেই বোধহয় মানুহে কয় যে য'তে বাঘৰ ভয় তাতেই ৰাতি হয়। আদৰ্শৰ ভেটিত জীৱন গঢ়িব নোৱাৰিলেও ভাবিছিলো যে জীৱনত অন্ততঃ কিছুমান আদৰ্শ মানি চলিব পাৰিলে ভাল। আজিকালি ছাত্ৰজীৱনত আদৰ্শৰ প্ৰভাৱ বৰ কম দেখিছো, বৰং একো আদৰ্শ আগত নৰখাকৈ চলাটোৱে যেন বহুতৰ জীৱনৰ আদৰ্শ—যিটোক সহজ সৰল ভাষাত কব পাৰি নিতান্ত সুবিধাবাদী জীৱন। য'তে যিটো সুবিধা যেন দেখা যায় তাকেই কৰা যায়, এয়ে আদৰ্শ। আজি এইটো ৰাজনৈতিক দলৰ লগত মিলিলে সুবিধা আছে, লাভৰ আশা আছে, সেই দলতেই ভৰ্ত্তি হলো। কালিলৈ সেইটো ৰাজনৈতিক দলৰ লগত মিলিলে অধিক লাভ দেখিলো—, সেই দলত নাম লিখালো। এদিন এজন বন্ধুক সুধিছিলো—, "তুমি এই দলৰ মানুহৰ লগত মিল থকা বুলি কোৱা—, অথচ অইন এটা দলৰ লগত দেখো উঠা বহা কৰা, তাৰ কাৰণ কি?" তেওঁ উত্তৰ দিলে—"তুমি বুজা নাই। এই দলৰ লগত বিৰোধিতা দেখুৱালে সেইটো দলৰ পৰা বেছি আদৰ পোৱা যায়, কিঞ্চিৎ লাভও আছে।" ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে "ঘৰশত্ৰু বিভীষণ" হোৱাই তেওঁৰ আদৰ্শ!

আগৰ দিনত গুৰুৰ অনুগামী হোৱা ছাত্ৰৰ এটা আদৰ্শ আছিল কিন্তু আজিকালি শিক্ষকৰ ছাত্ৰৰ জীৱনৰ ওপৰত যেন একো প্ৰভাৱেই নাই। শিক্ষকৰ যেন পাঠ্য কিতাপ পঢ়োৱাৰহে একমাত্ৰ অধিকাৰ আছে। তাতকৈ আৰু একো অধিকাৰ নাই। অইন এটি অধিকাৰ আছে পৰীক্ষাত নম্বৰ দিয়াৰ বা স্কুলৰ উপৰিও গৃহশিক্ষকৰ কাম কৰাৰ। গুৰু শিষ্যৰ সম্বন্ধ বুলি যে অতীতত এটা সম্বন্ধ আছিল সেইটো একেবাৰে লোপ পাইছে। ব্যক্তিত্বৰ দ্বাৰা ব্যক্তিত্বৰ উদ্বুদ্ধ কৰাই যে শিক্ষকৰ ঘাই কাম সেইটো এনেভাবে পাহৰণিত পোত খাইছে আৰু তাৰ যে কেতিয়াবা উদ্ধাৰ হব, এনে আশাও নিচেই কম। শিক্ষকসকলে তেওঁলোকৰ ছাত্ৰ বা ছাত্ৰীসকলৰ বিষয়ে মাজে মাজে এনেবোৰ কথা কোৱা শুনা যায় যে সন্দেহ হয় এওঁলোকৰ মাজত সাধাৰণ বন্ধুতাও নাই, সৌজন্য-বোধও নাই, প্ৰেৰণা যোগোৱা দূৰৰ কথা। এই অৱস্থাই ব্যক্তিগতভাবে ক্ষতি কৰাই নহয়, সমষ্টি হিচাপে বা সমাজ হিচাপেও ক্ষতি কৰিছে। শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰীসকলক মই দোষ দিব নোখোঁজো। কাৰণ তেওঁলোকৰ অধিকাংশই ভাল ছাত্ৰ বা ছাত্ৰী হৈ পোৱা নাই। ভাল এটা ব্যক্তিত্ব লাভ কৰা নাই, এতিয়া ব্যক্তিত্ব transmute তেওঁলোকে কেনেকৈ কৰিব পাৰিব? অবান্তৰ হলেও উনুকিয়াব খোঁজো, এখন ছাত্ৰী কলেজত হেনো অধ্যাপিকা এগৰাকীয়ে সদ্যবিবাহিতা ছাত্ৰী এজনীক লৈ শ্ৰেণীৰ ভিতৰতে স্বামীসঙ্গসুখ লৈ নানা কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলে। ই কি বিধৰ কথা? স্বামীসঙ্গসুখ বা দুঃখ আলোচনা কৰাৰ যথেষ্ট ঠাই আছে, শ্ৰেণীৰ ভিতৰত গাভৰু ছোৱালী সকলৰ সমুখত এইবিধৰ আলোচনাৰ কি উদ্দেশ্য থাকিব পাৰে? কেৱল এটা অশিক্ষিত মন আৰু অমাৰ্জ্জিত ৰুচিৰ ইয়াত পৰিচয় পোৱা যায়। চৰকাৰী চাকৰিত এটা কথা আছে—"চব্বিশ ঘণ্টাৰ চাকৰিয়াল"—তাৰ প্ৰকৃত অৰ্থ হৈছে অইন কোনো দায়িত্ব তেওঁলোকে লব

নোৱাৰে। আগতে শিক্ষকসকলৰ ধাৰণা আছিল যে তেখেতসকল চব্বিশ ঘণ্টাৰ কাৰণেই শিক্ষক,—আন তপ, যপ, কৰ্ম্ম নাই। অকল বৈতনিক শিক্ষকসকলেই নহয়, অবৈতনিক শিক্ষকসকলেও তেনে ধৰণে ভাবিছিল। আগৰ দিনৰ সংস্কৃত টোলৰ শিক্ষকসকলৰ কাহিনী এতিয়াৰ সমাজে হয়তো লাহে লাহে পাহৰি যাব বা কলেও পতিয়াবলৈ টান পাব। তেওঁলোকে কি স্বাৰ্থত্যাগৰ ভেটিত টোল বা চতুষ্পাঠীবোৰ গঢ়ি তুলিছিল! বেতনতো নায়েই, পালেও মাহে পাঁচ ছয় টকা চৰকাৰী জলপানি পাইছিল—নিজৰ ঘৰতে ৰাখি ছাত্ৰ বা শিষ্যসকলক মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণকে আৰম্ভ কৰি, পাণিনি, অমৰকোষ মুখস্ত কৰাইছিল ; স্মৃতি, শ্ৰুতি, কাব্য, ন্যায় সকলোৰে শিক্ষা দিছিল। তেতিয়াৰ কথা আছিল, “অকল ব্যাকৰণ পঢ়োঁতেই বাৰ বছৰ লাগে।” এইটো সত্য যে সময়ৰ সোঁতত অৰ্থনৈতিক সমস্যাই অতি জটিল ৰূপ ধাৰণ কৰিছে, এতিয়া মানুহে বাৰ বছৰ ব্যাকৰণ পঢ়িব নোৱাৰে, আনকি বেদ অধ্যয়নো কৰিব নোৱাৰে। আজিকালি দুই বছৰত বেদশাস্ত্ৰী হবলৈ লাগে, এবছৰতে ন্যায় বা স্মৃতি হবলৈ লাগে। উপাধি হয়তো পোৱা যায়, আৰু সেই উপাধিৰ দামো আছে কিন্তু শিক্ষা ক'ত হয়? অকল সংস্কৃত শিক্ষা কিয়—অধুনা উচ্চ-প্ৰশংসিত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বি. এ., এম্. এ.—এই উপাধিবোৰলৈ বাৰু নোচোৱা কিয়? কি ধৰণৰ শিক্ষা দি আমি দেশৰ ডেকাবোৰক আগবঢ়াই আনিছো! আগৰ দিনৰ ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলৰ পাঠ্যক ঠাই দিছো বি. এ. পৰীক্ষাত, এম্. এ. পৰীক্ষাত। পাঠশালা স্কুলত কৰোৱা অঙ্ক হাইস্কুলৰ সপ্তম মান শ্ৰেণীলৈকে প্ৰায় চলাওঁ। তাতোকৈ ডাঙৰ হলে হয়তো অঙ্কই নালাগে! ভাত ৰন্ধা, বা ঘৰৰ কোঠালী সজোৱা বা কামি কাঠি কৰা বিদ্যাৰ দ্বাৰা প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত ছাত্ৰছাত্ৰীবোৰক উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ সুবিধা দিয়া হৈছে। আমাৰ বুদ্ধিবৃত্তিৰ তীব্ৰ পৰিচালনা হয় টান কামত, কঠিন অৱস্থাত, কিন্তু কঠিন অৱস্থাৰ

সম্মুখীন নোহোৱাকৈয়ে শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰা যায়, তাত শিক্ষকসকলৰ লগত ছাত্ৰসকলৰ হৃদ্যতাও নহয়, ব্যক্তিত্বৰ আদান-প্ৰদানো নহয়। গুৰুগৃহত বাস কৰাৰ অইন এটা সুযোগ আছিল দিন-ৰাতিয়ে গুৰুৰ কৰ্ম্ম নিৰীক্ষণ কৰা আৰু তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰ দ্বাৰা উদ্বুদ্ধ আৰু অনুপ্ৰাণিত হোৱা।

এতিয়া আগৰ সেই দিনবোৰ ঘূৰি আহিব বুলি আশা কৰা হয়তো নিষ্ফল। পছিমৰ দেশবোৰত যিবিলাক শিক্ষা অনুষ্ঠানত ছাত্ৰ বা ছাত্ৰীসকলে শিক্ষা কেন্দ্ৰত বাস কৰে তেওঁলোক শিক্ষাৰ বেচি সুচল পায়, গ্ৰন্থাগাৰলৈ সকলে অহাযোৱা কৰে, তাত থকা শিক্ষকসকলৰ লগত সদায় কথা-বতৰা কৈ শিক্ষণীয় বিষয়টোৰ লগত পৰিচয় ঘণিষ্ঠ কৰে ; শিক্ষকৰ ব্যক্তিত্বৰো কিছু অংশ আয়ত্ব কৰে। আমাৰ ইয়াত ছাত্ৰসকলে শিক্ষা-কেন্দ্ৰত বাস কৰিলেও সেইবোৰ সুচল নিবিচাৰে আৰু শিক্ষকসকলেও ছাত্ৰৰ আগ্ৰহ নেদেখি বা আন কাৰণত ফালৰি কাটি থাকে—পৰস্পৰ সংযোগ এটি ঘটি নুঠে। যি সকল অধ্যাপকে বিদেশত শিক্ষা লাভ কৰি আহিছে, তেওঁলোকেও এই বিষয়ত অৱস্থাৰ উন্নতি কৰিবলৈ নিবিচাৰে—বৰং ওলোটাহে। মই জনাত এজন দুজন অধ্যাপকে অইন শিক্ষকক কোৱাহে শুনিছো—“তোমাৰ ছাত্ৰসকলৰ লগত ইমান হলি-গলি কিয়?” ব্যক্তিত্বৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰিব নোৱাৰিলে শিক্ষাৰ মুখ্য উদ্দেশ্যই ব্যৰ্থ হৈ যায়। বৃটিছৰ অধীনত থকা অৱস্থাত আমি উপহাস কৰিছিলো যে আমাৰ শিক্ষা অকল কেৰাণী-কৰা শিক্ষা। কিন্তু স্বাধীনতা লাভৰ পোন্ধৰ বছৰ পাছত আমি তাকো কব নোৱাৰাত পৰিছো। কাৰণ এতিয়াৰ শিক্ষাই যি কেৰাণী কৰে, আগতকৈ বেয়া কেৰাণী হে কৰে। শিক্ষাৰ আমূল পৰিবৰ্ত্তনৰ কথা মাজে মাজে দুই এজন শিক্ষাবিদক কোৱা শুনো—কিন্তু এই পৰিবৰ্ত্তনৰ দিশ কেনি, এতিয়ালৈকে তাৰ একো প্ৰমাণকে পোৱা নাই।

আদৰ্শ গঢ় দিব পাৰে শিক্ষাই। শিক্ষা যদি আদৰ্শহীন হয়,

মানুহ আগবাঢ়িব কোন বাটেৰে? পেটৰ ভাত উপাৰ্জ্জন কৰাই শিক্ষাৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য হব নোৱাৰে। জীৱন সম্পূৰ্ণাঙ্গ কৰা আৰু আদৰ্শ নাগৰিক কৰি তোলাই শিক্ষাৰ মূল উদ্দেশ্য। বিপদ-বিঘিনি নোহোৱা জীৱন হব নোৱাৰে। অভাৱ অনাটন নোহোৱাকৈ কোনোৱে পৃথিৱীত চলিব নোৱাৰে। এইবোৰত ম্ৰিয়মান হোৱাই আমাৰ শিক্ষাৰ দীনতা বুজায়। বহুতে কয় যে ছাত্ৰসকলে জীৱনৰ আগন্তুক বিপদ দেখি ভয় খায়—কেউপিনে ব্যৰ্থতা দেখি তেওঁলোকৰ মন সঙ্কুচিত হয়। এই সকলোবোৰ কথাই ইয়াকে বুজায় যে যি ধৰণৰ শিক্ষাই মানুহৰ মনলৈ বিশ্বাস আনে, আত্ম-শক্তিৰ ওপৰত আস্থা বঢ়ায়, সেই শিক্ষা আমি দিব পৰা নাই বা দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা নাই।

আদৰ্শ গঢ়ি উঠে ক'ত? জীৱনৰ যিটো পথ সুন্দৰ আৰু সুস্থ বুলি ভবা যায়—সেই পথৰ অনুসৰণতহে আদৰ্শ গঢ়ি উঠে। যেই সেই বাট লবলৈ আদৰ্শ নালাগে। আমাৰ স্থপতিসকলে এটি আদৰ্শৰ বাট এৰি গৈছে, কিন্তু কেইজনে সেই পথ অনুকৰণ কৰোঁ? আমি বহুতে ভাবোঁ যে অহৰহ খোৱাৰ ওপৰতে আমাৰ স্বাস্থ্য নিৰ্ভৰ কৰে। লঘোন দিয়াও যে আমাৰ স্বাস্থ্যৰ পক্ষে ভাল কেইজনে ভাবোঁ? যি সকল স্থপতিয়ে কাৰুকাৰ্য্যৰ দ্বাৰা এটি যুগ গৌৰবান্বিত কৰি তুলিছিল তেওঁলোকে ঐশ্বৰ্য্যৰ কোলাত লালিত হৈছিল বুলি ধৰিলে ভুল হব। তেওঁলোকৰ এটি আদৰ্শ আছিল যে শিলৰ মন্দিৰৰ ওপৰতে এনে সৌন্দৰ্য্য খোদিত কৰিব যে সেয়ে চিৰন্তন হৈ ৰ'ব। ভাৰতৰ দাক্ষিণাত্য স্থপতিৰ লীলাক্ষেত্ৰ। মহীশূৰ প্ৰদেশৰ অন্তৰ্গত হালেবিদ, এতিয়াৰ বেলুৰ বুলি ঠাই এখনত অৱস্থিত বিখ্যাত কেশৱ মন্দিৰ এটা। ইয়াক এটি আদৰ্শ স্থানীয় শিল্পাগাৰ বুলিব পাৰি। দ্বাদশ শতাব্দীৰ আৰম্ভতে সজোৱা মন্দিৰ। হয়ছলা বংশৰ অৱতংশ বিষ্ণুবৰ্দ্ধনে সজোৱা বুলি জনা যায়। শিলক এনে সুন্দৰ ভাবে কাটি তাৰ ওপৰত এনে এটি চাকচিক্য (glaze) আনিছে যে সোণ-ৰূপৰ

কাম তাতকৈ দেদীপ্যমান হ'লহেঁতেন নে নাই সন্দেহ। কি কুন্দত কাটিছিল, কি অস্ত্ৰেৰে শিল এনেকৈ পালিচ কৰিছিল, ভাবিলে আচৰিত হব লাগে। ফাৰ্গুছন বুলি এজন বিখ্যাত লিখকে এই মন্দিৰৰ ভাস্কৰ্য্য চাই মত প্ৰকাশ কৰিছিল।

"It combines constructive prosperity with exuberant decorations to an extent not often surpassed in any part of the world."

এটি খুটিৰ ভাস্কৰ্য্য চাইহে এটি দিন সহজে কটাই দিব পাৰি। এটি সুস্থ মন, এটি দৃঢ় সঙ্কল্প, এটি সৌন্দৰ্য্যময় প্ৰাণ নাথাকিলে পৃথিবীত এনে ভাস্কৰ্য্যৰ সৃষ্টি নহলহেঁতেন। আজি মাটিৰ পুতলা নিদৰ্শণ হৈছে, আদৰ্শও তেনেকৈ নিম্নগামী হৈছে।

ভাৰতৰ উন্নতি ভাৰতীয় শিক্ষা আৰু আদৰ্শৰ ওপৰতে হব লাগিব। আমি আন ঠাইৰ পৰা শিকাত আপত্তি নাই, কিন্তু এই শিক্ষা ঘৰুৱা কৰিব লাগিব আৰু আমাৰ নিজৰ প্ৰাণৰ ভাষাৰে তাক আয়ত্ব কৰিব লাগিব। মই ইয়াত প্ৰাদেশিক ভাষাৰ কথা কোৱা নাই। প্ৰাদেশিক ভাষা নিম্নস্তৰৰহে লাগে—ওপৰৰ স্তৰত একেটিই ভাষা হয়। সেইটো প্ৰাণৰ ভাষা যিটো ইজনৰ পৰা সিজনলৈ হস্তান্তৰ কৰা বৰ কঠিন নহয়। শিল্প-কলা, বিজ্ঞান সকলোতে সেইটো ভাষা খাটে, চকু, মুখ সকলোৱে সেই ভাষা প্ৰকাশ কৰা যায় আৰু গ্ৰহণ কৰা যায়।

ভাৰতত আৰু এটি ভাষা আছে—common culture of the people। আজিকালি প্ৰত্যেক প্ৰদেশে নিজৰ তথাকথিত কৃষ্টিৰ গৌৰৱ কৰে আৰু সামান্য একে বিধ বস্তুকে তাৰ নিদৰ্শণ বুলি দাঙি ধৰে। অলপতে কোনো এটি ছাত্ৰ সম্ভৱত বিহু নাচৰ ব্যাখ্যা কৰা শুনিলো 'hip dance' বা নিতম্ব নৃত্য বুলি। এনে কি নৃত্য আছে —য'ত নিতম্ব নলৰে, সেই বুলি সি নিতম্ব নৃত্য হ'লনে? এবাৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৃষ্টিসভাত দেখিলো আমেৰিকাৰ আদৰ্শৰ 'ৰক এণ্ড

ৰোল' নৃত্য, 'হুলাহুপ' যে কেতিয়াবা দেখুৱাব তাতো সন্দেহ নাই। এইবোৰ নৃত্য ভাৰতীয় নৃত্যতকৈ কোনো গুণে উচ্চ খাপৰ নহয়। ভাৰতৰ পূব-উত্তৰ কোণৰ পৰা দক্ষিণ-পশ্চিম চুকলৈকে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম আৰু শিল্পৰ এনে এটি আত্মীয়তা আছে যে বুদ্ধি থকা মানুহে দেখিলেই গম পাব। হিন্দু-মুছলমান এই এটি সমস্যা মিছাতে যেনেকৈ থকা হয়। তল শ্ৰেণীৰ হিন্দু বা মুছলমানৰ কথা এৰি দিলে ওপৰত হিন্দু বা মুছলমানৰ কৃষ্টিৰ একো প্ৰভেদ নাই। হিন্দু-সকলে মুছলমানৰ পৰা, আৰু মুছলমানে হিন্দুসকলৰ পৰা ইমান ধাৰ কৰাকৰি কৰিছে অতীতত যে বৰ্ত্তমান আমাৰ জীৱন নিৰ্ব্বাহ প্ৰণালীতে একো প্ৰভেদ নাই। মঠ মন্দিৰত ঠায়ে ঠায়ে মুছলমান প্ৰভাৱ পৰিছে। ঘৰ সজোৱাত মুছলমান কৃষ্টি আৰু স্থাপত্যৰ প্ৰভাৱ পৰিছে আৰু মুছলমানৰ মছজিদতো তেনেকৈ হিন্দু স্থাপত্যৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। অসমৰ মুছলমান আৰু হিন্দুৰ সম্বন্ধ ভাৰতত আদৰ্শস্থানীয়। চমুৱা মুছলমান 'ইমিগ্ৰেণ্টস্' আদি নানা নাম দি এশ্ৰেণী মুছলমানক আমি অলপ আঁতৰত ৰাখিছো। তেওঁলোকক আপোন কৰি লোৱা কঠিন নহয়, অৱশ্যে তাৰ বাবে আগ ভাগ লব লাগিব আমাৰ পুৰণি বাসিন্দা মুছলমান বন্ধুসকলে, কাৰণ মুছলমানৰ মুছলমানৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ স্বকীয়া। নতুন দেশত বাসিন্দা হোৱা একো অপৰাধৰ বিষয় নহয়, কিন্তু সেইখন দেশত মাৰ যাব লাগিব। নিজৰ অস্তিত্বক আঁকোৱালি ধৰি থাকিলে নহয়—মোগল, পাঠান সকলে যিটো কৰিছিল। কোনো নৈৰ সোঁত উভতি নবয়—কালৰ সোঁতো তেনেকুৱা। আমাৰ মূৰ্খামি হব যদি কালস্ৰোতৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিওঁ। ভাৰতৰ কৃষ্টি আৰু চিন্তাধাৰা অটুট ৰাখি আদৰ্শৰ উন্নত পথত আকৌ খোজ লব লাগিব। টকা ধাৰ কৰা বেয়া, কিন্তু আদৰ্শ ধাৰ কৰা তাতকৈও বিপদজনক।

॥ উনৈশ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

সুখৰ সপোন কোনে নেদেখে? জীৱনত দুই ৰকমেৰে আমি সপোন দেখোঁ, দুঃখৰ সপোন আৰু সুখৰ সপোন। সুখৰ সপোন সকলোৱে অনুমান কৰিব পাৰে কিন্তু দুঃখৰ সপোন বুজাত কাৰো অলপ খোকোজা লাগিব পাৰে। সুখৰ সপোনত আমি জ্ঞাতসাৰে প্ৰাণ ঢালি দিওঁ, দুঃখৰ সপোন অজ্ঞাতে আহে। এজনী দুখীয়া মাকৰ একেটি ল'ৰা, খোৱা-বোৱাৰ সংস্থান নাই অথচ মাকে সদায় ভাবে এই ল'ৰা ডাঙৰ দীঘল হব, লিখাপঢ়া শিকিব, দহজনৰ আগত খোজ লব পৰা ডাঙৰ মানুহ হব। তেতিয়া তেওঁৰ মনটো কেনে হৰিষ লাগিব ইত্যাদি কল্পনাত হয়তো সুখৰ চকুলো বাগৰে। ইচ্ছা কৰি কেতিয়াও অমঙ্গল নাভাবে। কিন্তু কেতিয়াবা সপোনত দেখে যে সেই ল'ৰাজনক সাপে কামুৰিলে। তত নোহোৱাকৈ বাগৰি গৈছে, সাৰ পাই উঠি হৰি বিষ্ণু নাম লয় আৰু মনতে ভাবে যে "কি আপদীয়া সপোন দেখিলো!" এইটো মনত লুকাই থকা ভয়ৰে এটি অনিশ্চিত অভিব্যক্তি। ল'ৰাটোৰ হয়তো সামান্য পানীলগা গা অসুখ। মাকে ভাবিব দেশখনত চাৰিওপিনে সান্নিপাত জ্বৰ। ইয়াৰো দেখোন তিনি দিন জ্বৰ এৰাই নাই, কিবা হয়। লোকৰ টকা-পইছা আছে চিকিৎসা কৰাব; বাপেক নোহোৱা ল'ৰা, হাতত পাইটো পইছাটো নাই—কিহেৰে নো চিকিৎসা কৰাম আৰু পইছা নাপালে ডাক্তৰে বা আহিব কিয়? এইবোৰ হ'ল—দুঃখৰ সপোন। দুঃখ নাহিব পাৰে তথাপি সপোন দেখোঁ—সুখ আয়ত্বৰ ভিতৰত নহব পাৰে তথাপি সপোন দেখোঁ। আমি অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো যে

এইবোৰ আমাৰ নিজৰ ইচ্ছাৰ projection মাথোন, জ্ঞাতসাৰে বা অজ্ঞাতসাৰে।

সুখৰ সপোন দেখাৰ জানো প্ৰয়োজন আছে? দুঃখৰ সপোন দেখিবলৈ কোনো মানুহেই ভাল নাপায় আৰু তাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই বুলিলে বহুতে হয়তো কব। সপোন দুয়োবিধেই বিলাস—কিন্তু উপকাৰ যে তাৰ একেবাৰেই নাই, এই কথাও কোৱা টান। ল'ৰাৰ অসুখৰ উদাহৰণটোকেই আকৌ আনো। মাকে তেতিয়া সাৱধান হোৱাৰ এটি সুযোগ পায়—অসুখ বেছি নৌবাঢ়োতেই প্ৰতিকাৰৰ চেষ্টা কৰে। আমাৰ স্কুল বা কলেজ হোষ্টেলবোৰত ইয়াৰ ঠিক ওলোটাটো হয়। কোনোবা ছাত্ৰ বা ছাত্ৰীৰ অসুখ হৈছে—নিয়ম মতে ডাক্তৰক খবৰ দিয়া হয়, ডাক্তৰ আহে, ঘূৰি যায়, সদায় কৈ যায় "সামান্য অসুখ, ভাল হৈ যাব।" হঠাৎ দেখা গ'ল যে অসুখ বাঢ়িছে—ডাঙৰ হাস্পতাললৈ তেতিয়া নিয়া হয়, হয় ৰোগী ভাল হ'ল অথবা ৰোগী ঢুকাল। ৰোগী ঢুকোৱাৰ পাছত এটি সাধাৰণ মন্তব্য কৰিয়েই কৰ্ত্তৃপক্ষ সন্তুষ্ট থাকে—"আগৰ ছোৱাত neglected হ'ল।" কিন্তু neglect কোনে কৰিলে ইয়াৰ একো তদন্ত নহয়। দুঃখৰ সপোনে কেতিয়াবা অযথা মনটোক দুৰ্ব্বল কৰে—শৰীৰৰ ওপৰতো গ্লানি বিস্তাৰ কৰে।

সুখৰ সপোন ভাল হওক, বেয়া হওক—আমাৰ বেছি ভাগকে ইয়ে বলিয়া কৰে। জীৱনে নিজৰ বিস্তাৰৰ পথ বিচাৰে আৰু তাৰ জিলিঙনি দেখুৱায় সপোনবোৰৰ ভিতৰেদি। যি সকল ব্যক্তি মৃগয়াপ্ৰিয় তেওঁলোকে এই কথা সহজে বুজিব পাৰিব। বহুত মানুহৰ ধাৰণা যে মৃগয়ালৈ যোৱা মানে পহু বা হাঁহ বা চৰাই কিবা সৰুসুৰা জন্তু পাবই। আমাৰ নিচিনা লোভী শ্ৰেণীটোৰ কথা কৈছো দেই। বাঘ, সিংহ বা ভালুক মৰাৰ কথা আমাৰ দেশৰ সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ চিকাৰী বা মাংসলোভী সকলে নাভাবে। কিন্তু

অভ্যস্ত চিকাৰীসকলে জানে যে চিকাৰলৈ যোৱাৰ অৰ্থ চিকাৰ পোৱা নহয়। চিকাৰ পোৱাৰ যিমানখিনি আশা বা chance, নোপোৱাৰো তিমানখিনি আশা বা chance। যাবলৈ তথাপি আগ্ৰহৰ অভাৱ নহয় কিয়? এটি চেষ্টা, এটি ব্যস্ততা, এটি উদ্যমৰ প্ৰশস্ত বাট থাকে, সেয়ে সকলো কষ্ট উপভোগ্য কৰি তোলে। কষ্টই মানুহক সাধাৰণতে বিমূঢ় কৰি নোতোলে—যদি সেই কষ্ট অনিপ্সিত কষ্ট নহয়। গবেষণাগাৰত যি সকল পণ্ডিতে বা বিশেষজ্ঞই দিন ৰাতি মনোনিবেশ কৰি অধ্যয়ন বা অনুশীলন কৰে তেওঁলোকে কষ্টৰ বাবে বেজাৰ নকৰে—কিন্তু পৰীয়া বা চৌকিদাৰজনে সদায় আপত্তি কৰিব—"ওঃ টুলখনত বহি বহি আমনি লাগিল, টোপনিয়াবও নোৱাৰি, ইমান কষ্ট।" ব্যস্ততাৰ মাজত সপোন ভাগি যায়। কেতিয়াবা বাস্তৱতাই কৰ্ম্মৰ পথত মানুহক আগুৱাই নিয়ে, তেতিয়াহে জীৱনৰ সৌন্দৰ্য্যৰ আস্বাদ পোৱা যায়।

তোমাৰ মোৰ এই বন্ধুতা সুখৰ সপোনত আৰম্ভ হ'ল নে দুঃখৰ সপোনত আৰম্ভ হ'ল, আজি সেই কথা মনত পেলোৱা টান। কিন্তু সি যেতিয়ালৈকে সপোন হৈ আছিল, তেতিয়ালৈকে মনত সন্দেহৰ ছাঁ আছিল। ভাল হলেও সন্দেহৰ ছাঁ মিহলি আৰু বেয়া হলেতো সন্দেহ থাকেই। কিন্তু বন্ধুতা যিদিনা দৃঢ় হ'ল—প্ৰাণে যেতিয়া প্ৰাণৰ পৰিচয় পালে—তেতিয়া সন্দেহ দূৰীভূত হ'ল। প্ৰাণৰ লগত প্ৰাণৰ পৰিচয়ে যি হেন্দোলনি তুলিলে তাৰ বিনাশ জানো আছে! নাই, বিনাশ নাই—সেয়ে জীৱনৰ পটভূমি ভালেখিনি বিস্তীৰ্ণ কৰি তুলিলে। আজি তুমি মোৰ ওচৰত সশৰীৰে আছা বা নাই সি একো ডাঙৰ সমস্যা নহয়। তুমি আছা, ইয়াত নহলেও কৰবাত আছা, সেয়ে থকাটোৱেই চিৰন্তন সঁচা—চিৰন্তন সত্য হৈ উঠে।

॥ বিশ ॥

মৰমৰ অৰুণ,

মই দেখিলো যে এটি সমস্যাই প্ৰায় সকলোৰে জীৱনত এসময়ত খলকনি তোলে—প্ৰত্যক্ষ বা অপ্ৰত্যক্ষ। সেইটো হৈছে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ মিলন আকাঙ্ক্ষা। এইটো সম্পূৰ্ণ স্বাভাবিক আৰু পৰম্পৰাগত—মোৰ বোধেৰে। বস্তুটো পুৰণি যদিও কালে তাক মলিয়ন কৰিব পৰা নাই আৰু চিৰন্তন সত্য আৰু সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতীক হিচাপেই ৰৈ গৈছে। বাহ্যদৃষ্টিতে প্ৰজননৰ উদ্দেশেই যেন এই দুবিধ জীৱৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে এয়ে জীৱনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য আৰু সঞ্চালন শক্তিয়ো। পাণ্ডিত্যৰ চাৰি ধাপৰ ভিতৰলৈ সোমোৱাৰ প্ৰবৃত্তিও নাই, আশক্তিও নাই, উদ্দেশ্যও নহয়।

তোমাৰ তাহানি কালত প্ৰায়ে তোলা প্ৰশ্ন এটি মাজে মাজে মনলৈ আহে—"আপুনি বাৰু কাক ভাল পায় ?" অৱশ্যে প্ৰশ্নটো পুৰণি। তেতিয়া আৰু এতিয়াৰ মাজত অৱশ্যে ভালেখিনি প্ৰভেদ। তেতিয়া তিৰোতা জাতিটোৰ লগত পৰিচয় আছিল কম, অভিজ্ঞতা সীমাবদ্ধ। তাতে সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰে তোমাক ক্ষুন্ন কৰিব বুলিও আশঙ্কা কৰিছিলো। আজি বয়স হোৱা কাৰণেই বোলা, বা অভিজ্ঞতা হোৱাৰ কাৰণেই বোলা, নিৰ্ভয়ে নিজৰ মনৰ কথা প্ৰকাশ কৰিব পৰা হৈছো। জীৱনত ব্যক্তি বিশেষক, তিৰোতা হওক, পুৰুষ হওক, ভাল পোৱা ভাল। সেয়ে মনৰ সীমাৰেখা বহল কৰে, ব্যক্তিত্বৰ প্ৰসাৰতা আনে। নহলে আমি বৰ আত্ম-কেন্দ্ৰিক আৰু সঙ্কীৰ্ণমনা হৈ পৰোঁ। প্ৰকৃতিক ভাল পোৱাতো

এটি প্ৰসাৰতা আনে। চেষ্টা কৰি ভাল পোৱাটো বৰ কষ্টসাধ্য। যি ভালপোৱা এনেয়ে নাহে, তেল টেঙা ব্যয় কৰি সেই ভালপোৱা জনোৱাৰ মই পক্ষপাতী নহওঁ। মানুহৰ কথা বাৰু মই এৰিয়ে দিলো। কবিতাত প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি আমাৰ যি ভালপোৱা বা আকৰ্ষণ ব্যক্ত হয় তাতো ধৰিব পৰা যায়—এই প্ৰীতিটো স্বাভাৱিক নে অস্বাভাৱিক। নৈৰ সোঁত স্বাভাৱিক ভাবেও বয় আৰু কৃত্ৰিম ভাবেও তাক বোৱাব পাৰি। যি সকলে মহীশূৰৰ কৃষ্ণ সাগৰ অৰ্থাৎ কাবেৰী নৈৰ ওপৰত দিয়া বৈদ্যুতিক প্ৰৱাহত বান্ধ (হাইডেল প্ৰজেক্ট) দেখিছে, তাত বিশ্বেশ্বৰায়াৰ নামত এটা পানী ওলোৱা সুৰঙ্গ সোঁত নিশ্চয় দেখিছে। তাৰে নৈৰ নিচিনাকৈ পানী আহে, ফেনে-ফোটোকাৰে খলকনি তোলে—কিন্তু ইমান হিচাপ মতে জোখৰ পানী আহে, ঢউবোৰ ইমান হিচাপমতে উত্তাল হয়, যে পিছলৈ দৰ্শকৰ মনত ক্ৰমে সন্দেহ হব পাৰে ঢৌবোৰ ইমান একে ৰকমৰ! তাৰ পাৰতে বা সেই ঠাইত এখন উদ্যানো আছে। তাত ফুলৰ আড়ম্বৰ আৰু সজোৱাৰ ধৰণ ধাৰণ আৰু বৈদ্যুতিক ৰশ্মিৰ ৰঙীন বাল্ববোৰৰ জৰিয়তে পৰা পোহৰ দেখিলে মানুহ বিমুগ্ধ হয়। এহাল নবদম্পতীৰ আলাপ শুনিলো—ভাৰ্য্যাই কৈছে—"পৃথিবীত যদি নন্দনকানন থাকে, এয়ে হব।" কোনো প্ৰেমিক যুবকে হয়তো কব—"এয়ে ইন্দ্ৰৰ অমৰাৱতী", কোনোবা স্বভাব-কবিয়ে এনেধৰণৰ কথা কব নে নাই সন্দেহ। স্বভাৱ-কবিয়ে স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰাহে বেচি প্ৰভাৱিত হব। কৃত্ৰিম বাগিচাৰ ফুলৰ সমাৰোহ আছে—কিন্তু প্ৰকৃতিৰ দানৰ অপৰিসীমতা তাত নাই।

ৰমণী সম্বন্ধেও মই স্বভাৱ-কবিৰ মতৰ (approach) পোষকতা কৰোঁ। বস্তুটো স্বভাৱতে কি ? "অৰ্দ্ধেক মানবী তুমি অৰ্দ্ধেক কল্পনা"—কবি ৰবি ঠাকুৰে উৰ্ব্বশীৰ বৰ্ণনাত কৈছিল। মই কবি নহওঁ। বাস্তৱতাৰ ফালৰ পৰা চাই কওঁ—তিৰোতাই সমাজৰ ধৰণী, মানৰ প্ৰাণৰ হা-হুতাশবো কাৰণ আৰু সময়ত শান্তিৰ শীতল ছাঁও।

কোনোবাই যদি হাৰিত হৰিণী দেখিছে—তেওঁলোকে তিৰোতাৰ ৰূপ আৰু লক্ষণ তাৰে পৰাই ভালেখিনি ধৰিব পাৰিব। তেওঁলোকে দূৰৰ পৰাই সন্দেহৰ চকুৰে চায়, ভয় পালে পলায়; মৰম পালে কাষ চাপে। ভয় নাই, আদৰ আছে, এই ইঙ্গিত এবাৰ তিৰোতাৰ মনলৈ প্ৰবেশ কৰালে তেওঁলোকে সদায় তোমাক বন্ধুভাবে চাব আৰু সেই বন্ধুতাৰ ওপৰত তুমি বিশ্বাস কৰিব পাৰিবা। এইটো হ'ল সৰল বা unsophisticated তিৰোতাৰ লক্ষণ। তেওঁলোকে স্বভাৱতে পুৰুষলৈ বিদ্বেষ বা ঘৃণাৰ দৃষ্টি লৈ আগ নাবাঢ়ে। নিৰ্বপেক্ষতা প্ৰথম, অনুৰাগ-বিৰাগ পাছৰ কথা। ইয়াত এটি কথা উনুকিওৱা উচিত হব,—তিৰোতাৰ উচ্চাকাঙ্ক্ষা প্ৰৱল, সীমা কেতিয়া ডেই যায় ঠিক কব নোৱাৰি, কিন্তু উচ্চাকাঙ্ক্ষা আছে। নিজৰ সেৱা বা সুখ-স্বচ্ছন্দতাৰ কাৰণেই হওক বা দেশৰ সুখ-সুবিধাৰ কাৰণেই হওক। সেই কাৰণেই ৰাজনৈতিক মহলত, য'ত প্ৰয়োজন হয়, তিৰোতা গুপ্তচৰৰ প্ৰাধান্য আছে। সেই ৰমণী-সকলে নিজৰ অভীষ্ট সিদ্ধিৰ বাবে পুৰুষক কেনেকৈ বশ কৰিব লাগে তাক ভালদৰেই জানে আৰু সেই জ্ঞান তেওঁলোকৰ কামত খটোৱাত অলপো আপত্তি নাই। তাত প্ৰকৃত প্ৰেমৰ বীজ নাথাকে, অকল প্ৰেমৰ অভিনয় থাকে, আৰু তাৰ দ্বাৰাই গুপুত কাৰ্য্য উদ্ধাৰ কৰে। শত্ৰুক পৰাজিত কৰিবলৈ বা ঠেকত পেলাবলৈ বিশ্বস্ত ৰমণী বৰ ডাঙৰ অস্ত্ৰ। প্ৰেমৰ অভিনয় কৰোতে যদি কেতিয়াবা অভিনয়ে বাস্তৱতা লাভ কৰে তেতিয়া উদ্দেশ্য সিদ্ধিত ব্যাঘাত ঘটে। তেওঁ-লোকৰ সংখ্যা অৱশ্যে সৰহ নহয়। পুৰুষৰ ভুল বা বিবেচনাহীনতাই এই শ্ৰেণীৰ ৰমণীক সহায় কৰে।

প্ৰীতি আৰু ধৈৰ্য্য ৰমণীৰ অন্তৰাত্মা, প্ৰেম তাৰে এটি বিকাশ মাত্ৰ। প্ৰেমত নৈৰাশ্যয়ো হেনো তিৰোতাক বৰ গভীৰ ভাবে আঘাত কৰে। প্ৰেমক উপেক্ষা কৰা বা উপহাস কৰা সৰহভাগ ৰমণীৰ লক্ষণ নহয়। প্ৰেম সম্বন্ধে কথা-বতৰা পতাত তেওঁলোক

সাধাৰণতে বৰ সংযত। গৃহস্থালিয়ে বা পৰিয়ালৰ সুখ-শান্তিয়ে তেওঁলোকৰ মনৰ ভালেখিনি ঠাই অধিকাৰ কৰি থাকে, সেই-কাৰণেই বোধকৰো সন্তীয়া প্ৰেমৰ প্ৰতি তিৰোতাৰ আসক্তি কম।

আজিকালিৰ সাহিত্যত, বিশেষকৈ নবাগত অসমীয়া সাহিত্যিক সকলৰ কলমত তিৰোতাই এটা বিসদৃশ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। এইটো মোৰ নিজৰ ধাৰণা। তেওঁলোকে অৱশ্যে কথাই কথাই বিশ্বসাহিত্যৰ উল্লেখ কৰিব। তেওঁলোকে কব যে এই চিত্ৰ তেওঁলোকে নিজৰ খামখেয়ালী কৰি সৃষ্টি কৰা নাই—এয়ে নাৰীৰ প্ৰকৃত ৰূপ। এইটো এটি কদৰ্য্য ৰূপ আৰু নাৰীমূৰ্ত্তিৰ লগত খাপ নাখায়। নাৰীৰ সৃষ্টি আজি হোৱা নাই। বিশ্বসৃষ্টিৰ আদি পাতনিৰ পৰাই পুৰুষ আৰু নাৰীৰ সম্বন্ধ চলি আহিছে, আৰু ই অকল কদাকাৰ বা নিলৰ্জ্জভাৱে যৌনকেন্দ্ৰিক হোৱা হলে সমাজৰ চৰম উন্নতি কেতিয়াবাই দূৰ পৰাহত হ'লহেঁতেন। বিলাস ব্যসন সকলো সমাজতেই কমবেচি পৰিমাণে আছে। নাৰী-চৰিত্ৰ দূষিত হলে সমাজৰ পতন অনিবাৰ্য্য। ভগৱদ্গীতাৰ এঠাইত বৰ্ণনা কৰা হৈছে—নাৰী চৰিত্ৰ কলঙ্কিত হলে সমাজৰ কেনেধৰণৰ অধঃপতন হয়। চকুৰে দেখা কথাও এইটো। ব্যভিচাৰে পুৰুষ বা স্ত্ৰী কাৰো উন্নতি সাধনত সহায় নকৰে, বৰং সংযমৰ বান্ধ নোহোৱা হৈ যোৱাৰ পাছত ব্যক্তি দুৰ্ব্বল হৈ যায়। বুৰঞ্জী-প্ৰখ্যাত দুই এটি চৰিত্ৰক এই বিষয়ত অত্যন্ত লোলুপ যেন দেখা যায়—কিন্তু সাধাৰণৰ পক্ষে সেইবোৰ আদৰ্শ চৰিত্ৰ নহয়—আনকি দূৰ বা অদূৰ ভবিষ্যতত তেওঁলোকৰ যে তাৰপৰা অনিষ্ট হোৱা নাছিলে তেনে কথাও কব নোৱাৰি। অত্যন্ত ইন্দ্ৰিয়পৰায়ণতা, মানসিক আৰু শাৰীৰিক দুই ৰকমৰে, নৰিয়াৰে সূচনা কৰে—কি পুৰুষৰ, কি তিৰোতাৰ।

তিৰোতাসকলক অকল যৌন-মিলনৰ সামগ্ৰী, এই ধাৰণা কিমান দূৰ সত্য কোৱা টান। কোনোবাই যদি কয়, "পানী এবিধ পানীয়"—পানীৰ বিষয়ে সৰল সত্য এটি কোৱা হ'লনে ?

পানীৰ সকল ৰূপ জানো তাত প্ৰকাশ পালে? এইটো এটি আংশিক সত্য; পানী পি খোৱা যায়, পিয়াহত পানীৰ আৱশ্যক অনুভৱ কৰা যায়, সেইটো সঁচা—কিন্তু তাৰ বাহিৰেও পানীৰ হেজাৰ বিজাৰ গুণ আৰু আৱশ্যক আছে। তিৰোতাৰ বিষয়েও সেই একে কথা আৰু সেই কাৰণেই নানা ভূমিকাত তিৰোতাই নিজৰ যোগ্যতা প্ৰমাণ কৰি আহিছে।

তিৰোতাৰ এটা মহৎ গুণ আছে, পুৰুষক প্ৰেৰণা যোগায়। পুৰুষৰ পৰা তিৰোতাই যে প্ৰেৰণা নাপায়, তেনে কথা মই কব খোজা নাই। কিন্তু বহুত পুৰুষৰ ভাগ্যচক্ৰত তিৰোতাৰ উদগণিৰ ছাপ দেখা যায়। ইংৰাজ কবিৰ দুশাৰী কবিতা ইয়াতে উদ্ধৃত নকৰি নোৱাৰিলো।

"Whatever other this mental frame
All are but ministers of love
And feel its sacred flame."

প্ৰেমে অকল প্ৰেৰণা যোগায়—সেয়ে নহয়— প্ৰেমত নৈৰাশ্যয়ো কামত উদগণি দিয়ে—বা কৰ্ম্মতৎপৰ কৰি তোলে। জাৰ্ম্মান কবি গ্যেটে আৰু ইংৰাজ কবি ছেলী—এওঁলোকৰ জীৱন বৃত্তান্তই মোৰ এই কথাৰ সমৰ্থন যোগাব।

আমাৰ সমাজত তিৰোতাৰ মৰ্য্যাদা নোহোৱা নহয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ প্ৰকৃত মূল্য নিৰূপণৰ বাবে চেষ্টা কম। আমি বা আমাৰ সমাজ ব্যৱস্থাই সকলো ঠাইতে তেওঁলোকক দ্বিতীয় স্থান দিবলৈ বিচাৰো। তিৰোতাৰ অস্তিত্ব যেন পুৰুষৰ বাবেহে—এনে এটি আমাৰ মাজৰ সৰহ ভাগৰ ধাৰণা। ছোৱালী এজনীৰ বিয়া নহলে আমি ভাবোঁ যে ছোৱালীজনীৰ জীৱনটো অথলে গ'ল। অথচ আবিয়ৈ পুৰুষ এটিৰ ক্ষেত্ৰত আমি তেনেকৈ নাভাবোঁ। অন্যতম কথা হ'ল, বেছি ভাগ পুৰুষেই তিৰোতালৈ কামনাৰ সম্ভাৰ হিচাপে চায়। তিৰোতাৰ আন অস্তিত্বৰ কথা পাহৰিয়ে যায়। শিক্ষিত ডেকাৰ বা

বুঢ়াৰ ভিতৰতো বহুতে ছোৱালী বা মহিলাৰ লগত ভালকৈ কথা কবলৈ টান পায়, তেওঁলোক যেন এখন বেলেগ জগতৰ পৰা অহা প্ৰাণীহে। সৰল সহজভাবে ললে তিৰোতাও সাধাৰণ প্ৰাণীয়ে, কিন্তু মাৰ্জিত ৰুচি আৰু দৃষ্টিয়ে তেওঁলোকক যিমান আশ্বস্ত কৰে, আন একোৱে নকৰে। তিৰোতাৰ সেইটো ধৰিব পৰা শক্তিও অসম্ভৱ। কোনো তিৰোতাৰ গালৈ বা বিশেষ অঙ্গলৈ চোৱা সুৰুচিৰ পৰিচায়ক নহয়। বৰ খৰখেদাকৈ মন আকৰ্ষণ কৰিবলৈ যোৱাও তেওঁলোক ধৃষ্টতা বা ৰুচিহীন বুলি ভাবে। মানুহে মানুহে আকৰ্ষণৰ প্ৰথম বাট সজ আৰু মিঠা আচৰণ; পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীও মানুহহে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পুৰুষ বা তিৰোতাৰ আলোচনা কৰা মোৰ উদ্দেশ্য নহয়। প্ৰকাৰ ভেদে বেলেগ ব্যৱহাৰৰ আৱশ্যক হয় আৰু মানুহে কৰেও। সেই সম্বন্ধে নানা গ্ৰন্থ আৰু সাহিত্য বৰ্ত্তমান।

তিৰোতা যে সৌন্দৰ্য্যৰ আধাৰ নানা শিল্পীয়ে শিলত বা চিত্ৰত খোদিত বা অঙ্কিত কৰি যুগে যুগে তাৰ চিন থৈ গৈছে। তিৰোতাৰ ভিতৰত সেই সৌন্দৰ্য্য নিহিত নাথাকিলে শিল্পীমন সেই ফালে প্ৰবাহিত নহ'লহেঁতেন। ৰাজা ৰবিবৰ্ম্মাৰ কেইটিমান চিত্ৰ—মহীশূৰৰ যাদুঘৰত দেখিলে স্তব্ধ মানিব লাগে—ছবিবোৰৰ ভাব প্ৰকাশৰ ফালৰ পৰা অঙ্গাৱয়বৰ কথা কবই নালাগে। হায়দৰাবাদৰ ছফদৰজং যাদুঘৰত কেইটিমান বিদেশী চিত্ৰকৰৰ চিত্ৰ আছে, চালে চকু ৰয়—কি সৌন্দৰ্য্য, কি অপৰূপ লালিমা সনা। ভুৱনেশ্বৰৰ মন্দিৰৰ গাত নানা সৰু সৰু চিত্ৰ আছে, তাতো স্ফুৰণ ইমান স্পষ্ট আৰু প্ৰকট যে সেই শিল্পীবোৰৰ দক্ষতা আৰু অন্তৰ্দৃষ্টি দেখিলে পুলকিত হব লাগে।

পুৰুষৰ চকুৰ আগত ঘনিষ্ঠ মিলনত তিৰোতাই এটা স্বৰ্গীয় ৰূপ দাঙি ধৰে। এজন সাহিত্যিকে এটি নাৰী চৰিত্ৰৰ হতুৱাই এখন নাটকত কোৱাইছিল, "তিৰোতাৰ শ্ৰেষ্ঠতম দান দেহ"! মই কবলৈ হলে দেহতকৈ উচ্চতম দান আছে অন্তৰ, তিৰোতাৰ আত্মীয়তাত এটি

অহ্লাদিনী শক্তি আছে, এটি তন্ময়তা, এটি সৌন্দৰ্য্যৰ অপৰূপ সত্বা আছে, যিটো গালে মুখে চকুৱে আনকি কপালৰ স্বেদবিন্দুতো পৰিলক্ষিত হয়। প্ৰেম তিৰোতাই প্ৰত্যাহাৰ নকৰে—উৰলি যোৱা দেখা যায়।

তিৰোতা সম্বন্ধে মোৰ এই বৰ্ণনাত তুমি চাগৈ ভাবিবা যে, মই তোমাক আনৰ লগত একাকাৰ কৰি পেলাইছো। দূৰৰ পৰা চালে তোমালোক সকলোৱে প্ৰায় একে আকাশৰ তৰাবোৰ যেনে। তোমালোক ডিঙি সংলগ্ন হৈ থাকিলে তোমালোকৰ প্ৰকৃত ৰূপ ধৰা বাস্তৱতে টান, কাৰণ তোমালোকৰ নিশ্বাসেও মদিৰা ঢালে, স্পৰ্শৰ কথাই নাই। মোৰ পৰা অন্ততঃ এই বিশেষণ লোৱা যে তোমালোক সৌন্দৰ্য্যৰ পটভূমি আৰু জীৱনৰ সুষমা ঢলা তোমালোকৰ অধিকাৰৰ ভিতৰত। নাভাবিবা যে তোমালোকে কোনো কোনো দুৰ্ভগীয়াৰ জীৱন বিষাক্ত বাষ্পেৰে ভৰপূৰ কৰি তোলা নাই—দোষ যাৰেই নহওক।

॥ এৰৈকশ ॥

মৰমৰ অৰুণা,

জন্মিছো যেতিয়া, এদিন নহয় এদিন সকলোৱে মৰিব, এইটো বৰ সাধাৰণ কথা, আৰু আপাত-দৃষ্টিত চাবলৈ গলে বৰ সহজ সৰল সত্য। কিন্তু এই মৰণলৈ আমাৰ ভৰি নচলে কিয়? মৰণৰ ভয়তে আমি কোঁচমোচ খাই থাকো। কিন্তু এনে উদাহৰণো বহুত দেখা যায় যে মানুহে নিঃসঙ্কোচে মৰণৰ ফালে আগবাঢ়ি যায়। অগস্ত্য মুনিৰ ত্যাগ, গ্ৰীক বুৰঞ্জীৰ নিয়নিদাচ, ৰাজপুত বুৰঞ্জীৰ গোড়া আৰু বাদল, এনে ধৰণৰ বুৰঞ্জীত আৰু কিমান বীৰৰ দৃষ্টান্ত আছে, যিবিলাকে হাঁহি হাঁহি মৰণৰ পথত আগবাঢ়ি গৈ মৃত্যু বৰণ কৰিছিল। যোৱা দ্বিতীয় মহাসমৰত জাপানী বোমাৰু কিছুমানে হেলাৰঙে ৰকেট চলাই আহি বৃটিছ জাহাজৰ মাস্তুলৰ ভিতৰত সোমাই গৈ নিজৰ আৰু শত্ৰুৰ ধ্বংস সাধন কৰা কথা নো কোনে নাজানে? কিন্তু আমি পিৰালিৰ চুকত বহি মৰণ নালাগে, সাধাৰণ বিপদৰ ভয়ত কঁপি থাকোঁ। ইয়াৰ কাৰণ বাৰু কি? আমাৰ জীৱনত জীৱনৰ অগ্নি বা দাহিকা শক্তি নাই, আছে ধূলি, মাটি অথবা ছাই। অসমীয়াই বিক্ষোভ কৰিব পাৰে, নেফা বা উত্তৰ-পূব সীমান্ত প্ৰদেশ আমাৰ অসমৰ অন্তৰ্গত, তাত থকা ভাইসকল আমাৰ অসমীয়া—এই বিষয়ে আমি প্ৰবন্ধ লিখিব পাৰোঁ, কবিতা লিখিব পাৰোঁ, আৰু প্ৰয়োজন হলে দলপাতি বাটে বাটে চিঞৰিব পাৰো বা হৰতাল, নহলে ষ্ট্ৰাইক কৰিব পাৰো। কিন্তু সকলোতকৈ প্ৰয়োজনীয় কামটো কৰিবলৈ আগ নাবাঢ়ো। নেফাত কাম কৰিবলৈ দিলে আমি তালৈ যাব নোৱাৰো। পৰ্ব্বতীয়া ভাইসকল আমাৰ আপোন, বাহু দাঙি কথা

কওঁ—কিন্তু পৰ্ব্বতীয়া অঞ্চলত কাম, বেতন থকা কাম পালেও ছমাহ পিছত ছুটি লৈ ঘৰলৈ আহি তাৰপৰা কাৰ্য্যস্থান সলোৱাৰ চেষ্টা কৰোঁ। বিদেশী, অনা-ভাৰতীয় কিমানজনে সেইবোৰ ঠাইত জন-হিতকৰ কামত প্ৰাণপাত কৰিছে তালৈ আমাৰ ভ্ৰূক্ষেপ নাই, সুবিধা পালে আমি তেওঁলোকৰ বিপক্ষে দুই-এষাৰ কথা কবলৈ নেৰোঁ। তাত কোন পতিয়ন যাব? সেয়ে কেৱল আমাৰ নিজৰ মানুহৰ অন্তঃসাৰশূন্যতাৰ প্ৰমাণহে কৰে।

ডাঙৰ ভাবে জীৱন নিৰ্ব্বাহ কৰিবলৈ হলে তৎপৰ ভাবে মৰিবলৈও সাজু হব লাগে। মৰণ জীৱনৰ পৰা বহুত দূৰত নহয়—এই কথাটো আমি সদায় পাহৰি থাকো। 'ছিন্‌টুকছিয়াৰ' (the lake of folding lotus) বুলি জোৱাইত এডোখৰ দ ঠাই আছে, তাৰ ওচৰলৈ বোধহয় এতিয়ামানে চিভিল হস্পিটেলটো গ'ল। সেই ঠাইখিনিৰ লগত এটা প্ৰেমৰ কাহিনী প্ৰবাদ হিচাপে জড়িত আছে। এজনী ধুনীয়া গাভৰুৱে প্ৰেমিকৰ বিশ্বাসঘাতকতাত ক্ষুন্ন হৈ তাৰে নিজান সৰোবৰত প্ৰাণ বিসৰ্জ্জন দিয়ে আৰু তেওঁৰ মৰা শৰ ঠাইত এটা সোণৰ পদুম ফুলি উঠে। সেই ঠাইখিনিলৈ স্থানীয় মানুহে শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চায়—এতিয়াও, সেই প্ৰেমৰ কাহিনী সুঁৱৰি।

মুকলি ঠাইত প্ৰেমও অনাবিল। সামাজিক কৃত্ৰিমতাৰ ছাপ তাত বেচিকৈ মিহলি হৈ নাথাকে। জীৱনৰ বিয়লি-বেলিকা তোমাক ইয়াকেই কব খোজো অৰুণা, যে জীৱনৰ প্ৰাৰম্ভতে যদি তুমি আৰু মই জীৱন পণ কৰি নিজৰ পৈত্ৰিক ভেটি কৰি সমাজৰ গঞ্জনা শিৰত লৈ হলেও জনসেৱাৰ বাবে ওলালোহেঁতেন, তোমাৰ মোৰ জীৱনী আজি অন্যৰূপে লিখিত হ'লহেঁতেন। ক'তো লিখা নাথাকিলেও আকাশে বতাহে তাৰ বীজ বিয়পি পৰিলহেঁতেন। অসমীয়া ছোৱালীসকলক, গাভৰু বা তৰুণীসকলক তোমাৰ জৰিয়তেই কব খোজোঁ, আমাৰ এটা বৃহৎ সপোন দেখাৰ সময় হৈছে। গৃহ-কোণত যঁতৰ নাই, তাঁত-সুঁত নাই—মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ ঢেঁকি আৰু

ভৰালতো নায়েই। নাইলনৰ ফিটা বান্ধি, বজাৰত কিনা ফুলাম মেখেলা পিন্ধি, কৃত্ৰিম পাটসূতাৰ বাণাৰসী চেলেঙৰ আঁচল উৰুৱাই আৰু কিমান দিন চলিবা? ল'ৰাৰ হাঁহাকাৰ, ছোৱালীৰ হাঁহাকাৰত আশ্বাস দিবা কিহেৰে? নিজৰ যে একোটোৱে নোহোৱা হৈছে। খেতি কৰা অপমান, কাম কৰা অপমান—কেৰাণীৰ কাম কৰাতহে অকল সন্মান—এই বোধেৰে আমি আগ বাঢ়িম নে? স্ত্ৰী শিক্ষা আমাক লাগে—শিক্ষাই চৰিত্ৰ উন্নত কৰে সন্দেহ নাই—কিন্তু উদ্দেশ্য থকা ফলদায়ক শিক্ষাহে আমাক লাগে—যিহে আমাৰ ভৰিৰ খোজ দৃঢ় কৰে, জীৱনত খোপনি পুতিবলৈ সাহ আৰু বল দিয়ে। তিৰোতাৰ ধৈৰ্য্য আৰু সান্ত্বনাই পুৰুষৰ অন্তৰলৈ বল আনে, —আপদ-বিপদত দুয়ো হাত ধৰাধৰিকৈয়ে আগবাঢ়ি যায়। পুৰুষ তিৰোতাৰ এয়ে প্ৰকৃত সম্বন্ধ।

জীৱনে মোক যি পথত চালিত কৰিছে তোমাৰ মোৰ দেখা নোহোৱাই সম্পূৰ্ণ স্বাভাৱিক। আগতে যি সৌহাৰ্দ্দ্য আছিল সেয়ে মোক প্ৰেৰণা জোগাইছে, এয়ে মোৰ কৰ্ম্মৰ, এয়ে মোৰ মৃত্যুৰো পথ। জীৱনত সুখ দুঃখ কিমান পাইছা মই জানো, কিন্তু মই তোমাৰ সান্নিধ্য নিবিচাৰো, তুমি মোৰ সান্নিধ্য নিবিচাৰিবা—আমাৰ দুয়োৰে এই প্ৰতিশ্ৰুতি সেইটোৱে বলবৎ থাকক। মোৰ একান্ত কামনা, দুঃখ-দুৰ্গতিৰ মাজতো শান্তিৰ ছায়াই তোমাৰ মুখ উজলাওক। মোৰ কৰ্ম্মক্লান্ত জীৱনৰ শেষ অধ্যায়ত, জীৱনৰ অন্তত জীৱন বন্তি যিদিনা নিস্তেজ হৈ নুমাই যাব তুমি চকুলো নুটুকিবা, ক্ষুন্নও নহবা। যদি মৃতদেহ ঢাক খাই থাকে দূৰৰ পৰাই এবাৰ চাবা, যদি উদং হৈ থাকে মোৰ মৃতদেহ, এখন শুৱলা কাপোৰেৰে ঢাকি দিবা। মোৰ জীৱন মৃত্যু, একেটী জ্যোতিৰ কণিকাৰে নৃত্য।

তুমি আকৌ ভাবি নথবা যে মই স্থিতপ্ৰজ্ঞ হৈছো বা জীৱনৰ মায়া সম্বৰণ কৰিব পাৰিছো। যেতিয়াই জগতৰ পৰা যোৱাৰ কথা ভাবো তেতিয়াই নানা আকৰ্ষণৰ শিকলিয়ে মোক যেন টানকৈ

মেৰাই ধৰে। সকলো অতীত সৌন্দৰ্য্য একীভূত হৈ তোমাৰ আকাৰত থিয় দিয়ে। পাহৰি যোৱা সপোনবোৰ আহি নতুনকৈ মানসচকুত উদ্ভাসিত হৈ উঠে! তোমাক দিয়া প্ৰথম চুমাটি, তোমাক আঁকোৱালি ধৰি অপলক চকুৰে চোৱা প্ৰথম মোহময় দৃষ্টি, এইবোৰ কালৰ সোঁতত এতিয়াও লয় পোৱা নাই। কালে সেইবোৰ অৰুণা মলিন কৰিব পৰা নাই কিয়? তোমাৰ সেই লাজুক খোজ কেইটা, সেই পিচলৈ চোৱা ডিঙিৰ ভঙ্গীটি, সেই যাব খুজিও যাব নোৱাৰা "ন যযৌ ন তস্থৌ" ভাবটো, অৱশ আৱেশটি—সকলো কালৰ পটত যেন চিৰকালৰ বাবে অঙ্কিত হৈ আছে। তুমি কোৱা সেই মধুৰ কাব্যিক উক্তিটি যে তুমি যোৱা বা থকাত পৃথিবীৰ একো প্ৰভেদ নহব, সেই কথাষাৰ মোৰ মনত সদায় উজ্জ্বল হৈ থাকিব। মোৰ অন্তৰখন যেতিয়া এবাৰ উজলাই গৈছা চিৰকাল সেই পোহৰেই জুৰিব।

জীৱনত পৃথিৱীৰ পৰা বহুতো পালো। পৃথিবীয়ে মোক যিবোৰ সামগ্ৰী দিলে সেইবোৰ সকলো সময়তে যেন বৈষয়িক বুলি ধৰি নোলোৱা। মানুহৰ মৰম-চেনেহ, প্ৰীতি, স্নেহ, শ্ৰদ্ধা আদিও বহুত পালো। তোমাৰ পৰা জীৱনৰ আৰম্ভণিতে যি মৰম আৰু শুভেচ্ছা পাইছিলো সেই বোৰেৰে মোৰ জীৱনৰ বাকীছোৱা কালো উপচি পৰিছে। পৃথিবীখনৰ মোৰ চাৰিওফালে ইমান ৰূপ, ইমান ৰং, সকলো উপভোগ কৰিলো। মোৰ জীৱন দেৱতাই মোক সকলো উজাৰ কৰি দিছে—সেইবাবে আজি বিয়লি বেলিকা ক্ষোভ নাই, ক্ষোভ নাৰাখো। তোমাৰ, মোৰ বা পৃথিৱীখনৰ জীৱজন্তু প্ৰকৃতিৰ সকলোৰে ওচৰতে মোৰ কৃতজ্ঞতা থাকিল—। ৰবী ঠাকুৰে যে লিখি গৈছিল—

"অপৰূপকে দেখে গেলেম দুইটি নয়নভৰে
বিশ্বৰূপেৰ খেলা ঘৰে কতই গেলেম খেলে"—

এনেকৈ নিজৰ জীৱনৰ মাজেদি অপৰূপ বস্তু বহুত পালো—বহুত দেখিলো। সেইকাৰণেই ক্ষোভ নৰখাকৈ গাব পাৰো—"যা দেখেছি, যা পেয়েছি তুলনা তাৰ নাই।"